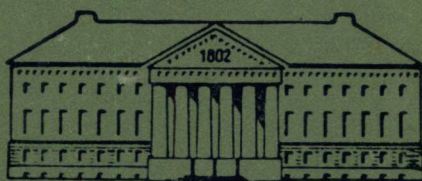

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893. a. ВІСНИК 325 ВІПУСК ОСНОВАНЫ в 1893 г.

TEADUSLIKU RAAMATUKOGU TÖID
ТРУДЫ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ
IV

TARTU 1974

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893. a. VIHİK 325 ВПУСК ОСНОВАНЫ В 1893 г.

TEADUSLIKU RAAMATUKOGU TÖID
ТРУДЫ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ
IV

TARTU 1974

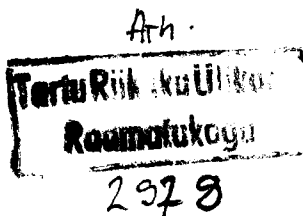
Redaktsioonikolleegium:

R. Kleis, M. Kümnik, K. Noodla, L. Peep, L. Tiik, L. Trikkant (toimetaja)

Редакционная коллегия:

Р. Клейс, М. Кюмник, К. Ноодла, Л. Пээп, Л. Тийк, Л. Трикконт (редактор)

KUSTUTATUD

K. MARXI JA F. ENGELSI TEOSTE HARULDASED VÄLJAANDED TRÜ TEADUSLIKUS RAAMATUKOGUS

K. Lepik

K. Marxi ja F. Engelsi teoste väljaannetest on muutunud bibliograafilisteks haruldusteks nende eluajal ilmunud väljaanded. Samuti peetakse Nõukogude Liidus haruldasteks neid marksismi-leninismi rajajate teoseid, mis anti välja tsaari-Venemaa rasketes tingimustes. Käesolevas artiklis käsitletakse TRÜ Teaduslikus Raamatukogus säilitatavaid K. Marxi ja F. Engelsi teoste haruldasi väljaandeid, millel oli kaalukas osa marksismi rajajate ideede tutvustamisel.

Eluajal ilmunud töödest on kõige tähtsamal kohal esitrükid. TRÜ Teaduslikus Raamatukogus on vanimaks F. Engelsi artikleid sisaldavaks väljaandeks «Morgenblatt für gebildete Leser». Seda päevalehte anti välja Tübingenis ja Stuttgardis 1807—1865. 1838. a. asus Engels Breмени suure kaubakontori teenistusse. Sealt ta saatiski päevalehele artikleid, mis ilmusid 30. juulist 1840 21. augustini 1841. Sellest võiks järeldada, et Engels oli ajalehe kaastööliseks terve aasta. Kuid lähemal vaatlemisel selgub, et näiteks augustis 1841 avaldatud artikkel «Eine Fahrt nach Bremerhafen» on kirjutatud aasta varem, kui ta ilmus. Nimelt kirjeldab Engels oma õele Mariale 7. juulil 1840. a. saadetud kirjas sõitu Bremerhavenisse, kusjuures kirjas toodud asjaolud langevad kokku artiklis toodutega.¹ On tõenäoline, et ka artikkel kirjutati samal ajal.

Artiklis «Eine Fahrt nach Bremerhafen» puudutab Engels teravat sotsiaalset probleemi, Saksa talupoegade väljarändamist Ameerikasse. Võib arvata, et ajalehele saadetud artiklid sisaldasid rohkemgi kriitikat tolleaegse ühiskonna aadressil, mida aga toimetus ei avaldanud. Sellele viitab kas või märkus ajalehele saadetud esimese artikli lõpus: «Järgnevalt Bremerhavenist ja Breмени sotsiaalsest olukorrast», millega artikkel lõpebki.

¹ K. Marx, F. Engels. Historisch-kritische Gesamtausgabe. I Abt., Bd. 2. Berlin, 1930, S. 589—590.

Autorit märkimata on ajalehes avaldatud rahvamuinasjutu ainetel kirjutatud «Der Ratsherr von Bremen».² Selle kuuluvust Engelsile tõendab asjaolu, et tol ajal ei olnud ajalehel peale Engelsi ühtegi kaastöötajat Breemenist.

Engelsi korrespondents kajastas Breemeni olustikku ja sündmusi mitmekülgsest: teater, muusika ja kirjandus, kaubandus ja laevandus, pühad ja ajalehed, kirikutülid ja sõjamanöövrid. On ainult üks kõrvalpõige Breemeni temaatikast, nimelt avaldati ajalehes tema kirjutatud ood kirjaniku ja teatritegelase Karl Immermanni surma puhul.

Raamatukogule osteti ajaleht 1855. a. Tartu ülikooli raamatukaupmehelt E. Karovilt. Eesti NSV teistes raamatukogudes seda väljaannet ei leidu. Ajalehes avaldatud Engelsi korrespondentsi ei ole vene keelde tõlgitud.

K. Marxi ja F. Engelsi töid avaldati noorhegellaste ajakirjas «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst», mis ilmus Leipzигis A. Ruge toimetusel. 1842. aasta juulis avaldati F. Engelsi artikkel «Alexander Jung. Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen». See on üks Engelsi publitsistlikest töödest, milles ta võitleb ideelisuse eest kirjanduses, astub välja «kuldse kesktee» filosoofia vastu, kritiseerib kirjanduslikku rühmitust «Noor-Saksamaa». Artikkel tähistab F. Engelsi lõplikku lahkulöömist sellest rühmitusest.

1842. a. augustis ilmus ajakirjas ka K. Marxi artikkel «Noch ein Wort über: «Bruno Bauer und die akademische Lehrfreiheit von Dr. O. F. Gruppe. Berlin 1842»», milles ta toetab noorhegellaste kriitikat evangeeliumi kohta. Ajakirja sai raamatukogu annetusena Tartu gümnaasiumi kreeka keele vanemõpetajalt Claus Mohrilt. Seega on tegemist K. Marxi ja F. Engelsi töödega, mis jõudsid Tartu ülikooli raamatukokku kõige varem, juba 1843. aastal.

F. Engelsi üheks silmapaistvamaks tööks on 1845. a. Leipzигis O. Wiegandi kirjastusel ilmunud «Die Lage der arbeitenden Klasse in England». Raamatukogule osteti see raamatukaupmees F. Klugelt teose ilmumisaastal. F. Engels elas Inglismaal 1842. a. novembrist 1844. a. augustini. Ta õppis tundma Inglismaa majanduslikku, sotsiaalset ja poliitilist süsteemi. Isiklike tähelepanekute ja trükis avaldatud materjalide alusel kirjutaski Engels oma kuulsa teose. V. I. Lenin märkis, et ka enne Engelsit olid väga paljud kujutanud proletariaadi kannatusi, aga Engels oli esimene, kes näitas, et proletariaat aitab ennast ise.³ Et raamat ei käsitlenud Saksamaad, siis raamatu levikule takistusi ei tehtud. Vene Välisetsensuuri Komitee aga mõistis teose hoopis

² 23.—26. Dez. 1840, Nr. 306—309.

³ V. I. Lenin. Teosed. 2. kd., lk. 8.

ulatuslikumat mõju ja tema 1871. aasta otsus 1848. aastal ilmunud teise trüki kohta oli: keelata.

1847. a. juulis ilmus Brüsselis Fogleri väljaandel prantsuse keeles 800 eksemplaris K. Marxi «Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon». Raamatukogule osteti teos 1848. a. Tartust E. Karovi raamatukauplusest. K. Marx kritiseerib teravalt P. J. Proudhoni idealistlikke vaateid ühiskonna arengule, tema idealistlikku dialektikat ja väikekodanlikke vaateid majandusele.

Austria-Itaalia-Prantsuse sõja ajal 1859. aastal tegutses Louis Bonaparte'i anastusliku poliitika teostamiseks agentuur, kuhu kuulus ka Saksa väikekodanluse partei liider Karl Vogt. Et Augsburgis ilmuvas reaktioonilises ajalehes «Allgemeine Zeitung» oli trükitud K. Vogti kohta käiv paljastav artikkel, siis kaebas ta ajalehe toimetuse kohtusse. Karl Marx astus ajalehe kaitseks välja rea avaldustega. Ajalehe toimetusele saadetud kirjas ta märgib: «Niikaua kui ma olen esinenud ajakirjanduses, olen ma kallale tunginud ajalehele «Allgemeine Zeitung» ja «Allgemeine Zeitung» on kallale tunginud minule. Kuid see ei sega mind vastavalt oma võimetele aitamata ajalehte sel juhul, kui ta täidab vastavalt minu veendumustele esimest ajakirjanduse kohust — paljastada šarlataansus.»⁴ Ajaleht telliti raamatukogule Leipzigi raamatukaupmehelt K. F. Köhlerilt.

1865. a. ilmus Hamburgis F. Engelsi brošüür «Die preußische Militärfrage und die deutsche Arbeiterpartei». See on suunatud sakslaste vastu, kes toetasid Bismarcki Saksamaa taasühendamise reaktioonilisi meetodeid. Töö oli kirjutatud Saksa töölisklassi taktika põhjendamiseks seoses riigis valitseva revolutsioonisituatsiooniga. Raamatukogule osteti brošüür 1866. a. E. Karovilt.

Raamatukogus leiduvateks haruldasemateks väljaanneteks on K. Marxi teose «Das Kapital» kolme köite esitrüki. K. Marx töötas läbi ja konspekteris üle 1500 teose. A. 1857—1858 valminud käsikirjast avaldas ta 1859. a. oma peateose esimese osana raamatu «Zur Kritik der politischen Oekonomie» (ka see raamat on olnud TRÜ Teaduslikus Raamatukogus, kuid pole säilinud). Jätkates täiendamist ja täpsustamist, valmis K. Marxil a. 1861—1863 uus ulatuslik käsikiri. See oli «Kapitali» kõigi nelja köite sisu esimene süstemaatiliselt läbitöötatud visand. Selle käsikirja koostamisel tekkiski K. Marxil idee koguda oma uurimistöö tulemused 4-köitelisse väljaandesse üldpealkirja all «Das Kapital» ja anda sellele alapealkiri «Zur Kritik der politischen Oekonomie». A. 1864—1867 töötas K. Marx käsikirja veel kord põhjalikult läbi. 1866. a. jaanuarist 1867. a. aprillini viimistles K. Marx esimese köite käsikirja, mis ilmus O. Meissneri kirjastusel Hamburgis 14. septembril 1867 tiraažiga 1000. K. Marx nimetas

⁴ «Allgemeine Zeitung» 27. Okt. 1859, Nr. 300.

«Kapitali» I köidet kõige kohutavamaks mürsuks, mis kunagi on lastud kodanluse pähe.⁵ 1867. a. osteti «Kapitali» I köide raamatukogule Tartust, E. Karovi raamatukauplusest.

Esimest korda langetati otsus «Kapitali» I köite kohta Välis-tsensuuri Keskkomitees 1871. a., millal tsensor Schulzi ettekande järgi teos kui rangelt teaduslik, raske ja vähe kättesaadav lubati Venemaal nii algkeeles kui ka tõlkes. «Kapitali» II ja III köide ei ilmunud K. Marxi eluajal. II köite käsikiri oli autori poolt trükiks ette valmistamata. Seda tööd hakkas tegema F. Engels, kes kirjutas J. Beckerile: «Mulle on see töö meeldiv, sest ma olen jälle koos oma vana sõbraga»⁶. Haiguse tõttu tuli Engelsil käsikiri lamades dikteerida sekretärile. «Kapitali» II köide ilmus 1885. a. Hamburgis. Tartu ülikooli raamatukokku jõudis teos samal aastal, osteti Karovilt. Tsensuur ei keelanud «Kapitali» II köite ilmumist.

Kohe pärast II köite ilmumist hakkas F. Engels III köidet trükiks ette valmistama. Kolmandik käsikirjast oli mustandis, ühest peatükist oli säilinud ainult pealkiri. Kõigepealt tuli käsikiri dikteerida sekretärile, mis vältas terve aasta. 1888. a. sai Engels hakata käsikirja ümber töötama, osalt tuli hoopis uuesti kirjutada. Tööd takistasid muud ülesanded ja haigestunud silmad, nii et III köide võis ilmuda alles 1894. a. Raamatukogu ostis teose Tartu ülikooli poliitilise ökonomia prof. A. Miklaševski kogust 1921. a.

Kui 1890. a. ilmus «Kapitali» I köite neljas väljaanne, siis tegi tsensor ettepaneku lubada see ilma K. Marxi kahe eessõnata. Kuid Välis-tsensuuri Keskkomitee otsus kõlas: «Seoses marksismi levimisega Venemaal keelata kogu teos.» See otsus aga ei käinud «Kapitali» II köite ja prantsuskeelse väljaande kohta. Seoses III köite ilmumisega arutati Peterburi Tsensuurikomitee istungil 15. märtsil 1895 teose saatust. Määruses öeldi, et võib lubada originaalkeeles kõik 3 köidet, samuti tõlkeid võõrkeeltesse. Venekeelseid tõlkeid ei peetud soovitatavateks. Välis-tsensuuri komitee nõustus selle otsusega. Kuid Trükiasjanduse Peavalitsus keelas oma 24. mai 1895 otsuses kõik 3 köidet. Neid lubati teaduslikuks tööks avalduste põhjal või ainult usaldusväärsetele inimestele. Samuti keelati venekeelsete väljaannete kordustrukid. Siiski leiti väljapääs. Nimelt ei olnud midagi öeldud III köite ilmumise kohta vene keeles. Kui see 1896. a. ilmus, pöördus Välis-tsensuuri Keskkomitee kirjalikult Trükiasjanduse Peavalitsuse poole, kus ta märgib, et müügil oli «Kapitali» II ja III köide vene keeles, ja küsib, mida teha «Kapitali» saksakeelsete väljaannetega. Trükiasjanduse Peavalitsusel ei jäänud muud üle kui 24. mail

⁵ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 31, с. 453.

⁶ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 36, с. 24.

1897 anda luba saksakeelsete väljaannete vabaks levikuks.⁷ Ülikooli raamatukogus leiduval «Kapitali» I köite esitrükile on löödud tempel «Verboten» (keelatud) ajavahemikul 1890—1897 ja II köitele 1895—1897.

Raamatukogus leidub Jenas 1892. a. ilmunud väljaanne «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» IV köide, millele kirjutas F. Engels artikli «Marx, Heinrich Karl». Elulugu on varustatud K. Marxi tööde bibliograafiaga.

Järgnevalt nendest väljaannetest, mis ilmusid K. Marxi ja F. Engelsi eluajal kordustrukkidena.

1871. a. novembris teatas O. Meissner K. Marxile, et «Kapitali» I köite esimene väljaanne on läbi müüdud. K. Marx tegi teisele väljaandele terve rea muudatusi, millest ta kirjutab järeلسõnas. Et väljaanne oleks kättesaadav, anti ta välja vihikute kaupa. I vihik nägi päevavalgust 1872. a. juulis ja viimane, IX vihik 1873. a. veebruaris. Järeلسõnas kirjutas K. Marx: «Aru-saamine, mida «Kapital» nii kiiresti on leidnud saksa töölisklassi laiades ringkondades, on parim tasu minu töö eest.»⁸

K. Marxi «Kapitali» I köite prantsuskeelne väljaanne ilmus M. Lachatre'i väljaandel Pariisis 1872—1875 44 vihikus. Tõlkijaks oli M. J. Roy. Kuid tõlkimisest võttis vahetult osa ka K. Marx ise, tehes tekstis mitmeid muudatusi, täiendusi ja parandusi, muutes ka teose struktuuri. Väljaandel on seetõttu suur iseseisev teaduslik väärtus. Raamatukogus M. Lachatre'i väljaanne puudub, kuid on olemas sellega väga sarnane väljaanne. 1885. a. andis kirjastaja A. Oriol teist korda välja «Kapitali» I köite. Ta päris M. Lachatre'i kirjastuse ja seetõttu oli tal võimalik kasutada eelmise väljaande ladu, kuid ta tegi selles muudatusi.

1880. a. töötas F. Engels P. Lafargue'i palvel ümber «Anti-Dühringi» 3 peatükki iseseisvaks populaarseks tööks, mis trükiti esmakordselt Prantsuse sotsialistlikus ajakirjas («La Revue Socialiste») pealkirjaga «Socialisme utopique et socialisme scientifique». 1882. a. ilmus töö saksa keeles pealkirjaga «Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft». Viimane F. Engelsi eluajal ilmunud saksakeelne (neljas) väljaanne (ilmunud 1891. a.) on Tartu ülikooli raamatukogus. Sellele väljaandele kirjutas F. Engels 1891. a. eessõna, kus ta viitab mõningatele muudatustele võrreldes eelmiste väljaannetega.

F. Engelsi «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und Staats» ilmus esmakordselt Zürichis 1884. a. Selle teose parandatud ja muudetud neljas väljaanne ilmus Stuttgartis 1892. a., millele F. Engels kirjutas eessõna 1891. a. TRÜ Teaduslikus Raamatukogus on viies ja kuues väljaanne, ilmunud

⁷ Сочинения К. Маркса в русской цензуре. — Дела и дни. Кн. I, 1920, с. 326.

⁸ К. Маркс. Kapital. I kd. Тлн., 1953, lk. 10.

vastavalt 1892. ja 1894. a. Need väljaanded on muutmata, võrreldes neljanda väljaandega.

«Anti-Dühringi» kirjutas F. Engels septembrist 1876 juunini 1878 ja see trükiti Saksa ajalehes «Vorwärts», eraldi raamatuna anti välja Leipzigiis 1878. a. Tartu ülikooli raamatukogus on kolmas, täiendatud väljaanne, mis ilmus Stuttgardis 1894. a. See keelati 1894. a. Välisetsensuuri Komitee poolt.

Raamatukogus on K. Marxi 1895. aastal ilmunud «Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850.» Sellise pealkirja all andis F. Engels välja artiklid, mis ilmusid 1850. a. ajakirjas «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue». F. Engelsi eessõna avaldamisega tekkisid raskused. Saksa sotsiaaldemokraatliku partei juhatus nõudis, et Engels pehmemdaks liiga revolutsioonilist tooni. Selle tulemusena Engelsi sõnade järgi eessõna «mõnevõrra kannatas». Samal ajal püüdsid sotsiaaldemokraatia liidrid näidata eessõna dokumendina, kus Engels revideerib oma vaateid töölisklassi poolt võimu ülevõtmise kohta. Eessõna anti täielikult välja alles 1930. a. NSV Liidus.

Venekeelsetest K. Marxi ja F. Engelsi teoste väljaannetest on raamatukogus kõige vanemaks «Kapitali» II osa. 1885. a. kevadel pöördus «Kapitali» tõlkija N. Danielson F. Engelsi poole palvega, et talle saadetakse regulaarselt II osa korrektuuri, mida Engels ka tegi. Tänu sellele võis «Kapitali» II osa ilmuda vene keeles 1885. a., samal aastal kui originaal. See oli marksismi rajajate ainus teos, mis 80-ndatel aastatel anti Venemaal välja legaalselt. Tsensuuri arvamus oli: «Käesolev teos on tõsine majanduslik uurimus, mis on arusaadav nii sisu kui ka esituslaadi poolest ainult spetsialistidele.»⁹ Kuid Politseidepartemang pöördus 1893. a. Trükiasjanduse Peavalitsuse poole palvega vaadata uuesti läbi «Kapitali» II köide. Tehti ettepanek s. seministrile, et «Kapitali» mõlemad köited on vaja lülitada teoste nimekirja, mida ei lubata kasutada avalikes raamatukogudes ja ei anta välja uusi trükke. Sellega minister nõustus.

1896. a. ilmus vene keeles «Kapitali» III osa. Kui Peterburi Tsensuurikomitee sai «Kapitali» III köite, siis ledis tsensor P. Matvejev, et raamat tuleb keelata. Sellega aga Peterburi Tsensuurikomitee ei nõustunud ja ettekandes Trükiasjanduse Peavalitsusele teatas, et see on tõsine majanduslik traktaat, mida vaevalt on vaja keelata, sest K. Marxi järeldused on jõudnud poliitilise ökonomia loengutesse. Seejärel Trükiasjanduse Peavalitsus nõustus.

K. Marxi «Poliitilise ökonomia kriitikast» anti vene keeles välja alles 1896. a. P. Rumjantsevi tõlkes ja A. Manuilovi toetusel pealkirjaga «Критика некоторых положений политической

⁹ Красный архив. Т. I (56). 1933, с. 10.

экономии». Raamatukogus on samal aastal ilmunud teine stereotüüpne väljaanne.

Nii K. Marxi «Kapitali» II ja III köide kui ka «Poliitilise ökonomia kriitikast» osteti raamatukogule 1897. a. Tartu raamatukaupmees Pariselt.

1894. a. ilmus Peterburis Engelsi «Происхождение семьи, частной собственности и государства» esimest korda vene keeles. Raamatukogus säilitatav 1895. a. ilmunud kolmas, parandatud väljaanne (teine väljaanne ilmus 1894. a.) on jäänud arvestamata V. Snejersoni teoses «Опыт библиографии произведений Ф. Энгельса и К. Маркса на русском языке» (M., 1924). Peale selle on raamatukogus veel kaks väljaannet 1899. aastast, mis ilmusid Peterburis ja Kiievis, ning 1904. a. Peterburis ilmunud väljaanne.

1897. a. ilmus ajakirjas «Научное обозрение» nr. 11 esimest korda Venemaal K. Marxi «Речь о свободе торговли». Sama ajakirja 1898. a. nr. 12 lisana ilmus K. Marxi «Заработная плата, цена и прибыль». 19. saj. lõpul ilmunud teostest on raamatukogus veel «Kapitali» I köite 1898. a. ilmunud väljaanne.

1904. a. andis B. Jakovenko esimest korda vene keeles välja «Anti-Dühringi» pealkirjaga «Философия. Политическая экономия. Социализм.» Peterburi Tsensuurikomitee leidis, et raamat kujutab endast lühikest, kuid selget ja lugejatele arusaadavat esitust Marxi õpetusest praeguse ühiskondliku korra asendamise kohta uuega.¹⁰ Vastavalt sellisele ettekandele Trükiasjanduse Peavalitsus keelas teose, kuid lubas lõpuks ilmuda parandatud redaktsioonis. Esimene täielik «Anti-Dühringi» tõlge ilmus 1907. a. Mõlemad väljaanded on ülikooli raamatukogus.

Vene revolutsioon 1905.—1907. a. äratas kõige laialdasemad rahvahulgad aktiivsele poliitilisele elule. 1905. a. oli valitsus sunnitud lubama välja anda revolutsioonilist poliitilist kirjandust, sealhulgas ka marksistlikku kirjandust. 1905. a. sügisel kaotati eeltsensuur hoopiski. 1905—1907. a. ilmus K. Marxi ja F. Engelsi teostest üle 150 venekeelse väljaande. TRÜ Teaduslikus Raamatukogus säilitatakse neist 52.

Kõige populaarsemaks väljaandeks Vene revolutsiooni aastatel oli «Kommunistliku partei manifest», mida anti 1905—1906. a. välja 15 korda 10 erineva pealkirjaga.

Raamatukogus leiduv kirjastuse «Молот» 1905. a. ilmunud väljaanne pealkirjaga «Философия истории» on täielikult moonutatud. Teksti on lühendatud, selles on tehtud ümberpaigutusi ja väljajätmissi, puudub eessõna. Puuduvad «Kommunistliku partei manifesti» tuntud lõpuread: «Proletaarlastel pole selles [s. t. revolutsioonis] midagi kaotada peale ahelate. Võita on neil aga terve maailm. Kõigi maade proletaarlased, ühinege!»

¹⁰ Красный архив. Т. IV (71). 1935, с. 14.

Eeltsensuuri tingimustes ilmunud «Kommunistliku partei manifesti» väljaanded olid kõik moonutatud. Üks selliseid on ka Odessas 1905. a. välja antud «Современная борьба классов», mille kohta käib Odessa kohtupalati otsus 17. dets. 1911 raamatu hävitamiseks. Kuid raamat on jõudnud siiski ülikooli raamatukokku.

A. 1905—1907 anti mitmed K. Marxi ja F. Engelsi teosed esmakordselt välja vene keeles. Nendest on Tartu ülikooli raamatukogus: F. Engelsi «Положение рабочего класса в Англии» (Спб., «Молот», 1905), K. Marxi «Кельнский процесс коммунистов» (Спб., «Молот», 1906), F. Engelsi «Жилищный вопрос» (Спб., «Донская речь», 1906), K. Marxi «К теории прибавочной стоимости», вып. I (Спб., изд. журн. «Обновление», 1906), V. I. Lenini poolt toimetatud ja eessõnaga varustatud «Письма И. Ф. Беккера, И. Дицгена, Ф. Энгельса, К. Маркса и др. к Ф. А. Зорге и др.» (Спб., изд. П. Дауге, 1907). Oma eessõnas näitas V. I. Lenin, milline tähtsus on K. Marxi ja F. Engelsi seisukohtadel Vene kodanlik-demokraatliku revolutsiooni ajajärgul.

Mitmed K. Marxi ja F. Engelsi teosed anti välja esimest korda Venemaal, nagu Engelsi «Ludwig Feuerbach ja saksa klassikalise filosoofia lõpp» (ilm. E. Aleksejeva väljaandel 1905. a. Odessas pealkirjaga «От классического идеализма к диалектическому материализму»¹¹), K. Marxi «Классовая борьба во Франции 1848—1850» (Спб., «Молот», 1905), K. Marxi «18-ое Брюмера Луи Бонапарта» (Спб., «Молот», 1905), F. Engelsi «Революция и контрреволюция в Германии» kogumikus «К. Маркс. Исторические очерки. I» (Одесса, изд. Е. М. Алексеевой, 1905)¹², F. Engelsi «От утопии к научной теории» (Спб., «Молот», 1905).

Raamatukogus on K. Marxi «Palgatöö ja kapitali» esimene eestikeelne väljaanne, mis ilmus «Edasi» kirjastusel Peterburis 1906. a. 6000 eksemplaris. Peterburi kohtupalat määras oma otsusega 31. jaanuarist 1914 brošüüri hävitamisele.¹³

Pärast esimese Vene revolutsiooni lüüasaamist oli marksistliku kirjanduse väljaandmine äärmiselt raske. 1908.—1917. aastani anti välja kõigest 9 K. Marxi ja F. Engelsi raamatut (arvestamata nende artikleid ja kirju kogumikes ja ajakirjades). TRU Teaduslikus Raamatukogus säilitatakse nendest kahte. 1908. aastal ilmus «Kapitali» III köide kahes osas venekeelses tõlkes

¹¹ See väljaanne määrati Odessa kohtupalati otsusega hävitamisele.

¹² Vt. käesoleva artikli venekeelsete väljaannete nimestiku järjennr. 18. Ajalehes «The New-York Daily Tribune» ilmunud F. Engelsi korrespondentsi andis ekslikult oma isa nime all välja K. Marxi tütar Eleonore 1896. a.; ka see leidub raamatukogus.

¹³ Vt. F. Teder. Karl Marxi esimene teos eesti keeles. — Eesti Kommunist, 1966, nr. 12, lk. 8—12.

(V. Bazarovi ja I. Stepanovi toimetusel, A. Bogdanovi üldtoime-
tusel) Moskva Raamatukirjastuse väljaandel. «Kapitali» III köite
sellest väljaandest on raamatukogus olemas ainult teine osa.
1908. aastast on raamatukogus veel menševik P. Axelrodi toime-
tusel ja tema eessõnaga varustatud «Письма К. Маркса,
Фр. Энгельса и др. к Ф. Зопре и др.»

1910. a. ilmus Tallinnas J. Lilienbachi kirjastusel «Kapitali»
I köite esimese eestikeelse väljaande 1. vihik. Tõlke tegi O. Stern-
beck esimese prantsuskeelse väljaande järgi. Raamatukogule
osteti teos 1921. a. M. Hermannini raamatukauplusest.

Käesolevas artiklis on arvesse võetud need K. Marxi ja
F. Engelsi kuni 1917. a. avaldatud teoste haruldased väljaanded,
mis anti välja raamatutena. Perioodikas ja kogumikes avaldatud
töödest on arvestatud vastavates bibliograafilistes väljaannetes¹⁴
registreeritud. TRÜ Teaduslikus Raamatukogus leiduvad
K. Marxi ja F. Engelsi tööd on toodud nimestikuna artikli lõpus.

TRÜ Teaduslik Raamatukogu sisaldab Eesti NSV raamatu-
kogudest kõige rikkalikumalt K. Marxi ja F. Engelsi teoste esi-
trükke ja nende eluajal ilmunud kordustrükke. Eriti väärib mär-
kimist, et mitmeid teoseid oli võimalik kasutada Tartus juba
nende ilmumisaastal.

TRÜ TEADUSLIKUS RAAMATUKOGUS SÄILITATAVATE K. MARXI JA F. ENGELSI TEOSTE HARULDASTE VÄLJAANNETE NIMESTIK

Esitrükid

1. Morgenblatt für gebildete Leser. Stuttgart.
 - a) 30.—31. Juli 1840, Nr. 181—182. Theater. Buchdruckerfest. Literatur (F. O.).
 - b) 10. Okt. 1840, Nr. 243. Bei Immermanns Tod (Friedrich Oswald).
 - c) 17. und 19. Okt. 1840, Nr. 249—250. Rationalismus und Pietismus. Schiffsfahrtsprojekt-Theater. Manöver (F. O.).
 - d) 23.—26. Dez. 1840, Nr. 306—309. Der Ratsherr von Bremen.
 - e) 15.—19. Jan. 1841, Nr. 13—16. Kirchlicher Streit. Verhältnis zur Literatur. Musik. Plattdeutsch.
 - f) 17.—20. Aug. 1841, Nr. 196—200. Eine Fahrt nach Bremerhafen.
2. Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst. Leipzig.
 - a) 7.—9. Juli 1842. Fr. Engels. Alexander Jung. Vorlesungen über die moderne Literatur der Deutschen. (Friedrich Oswald).
 - b) 16. Nov. 1842. Noch ein Wort über: «Bruno Bauer und die akademische Lehrfreiheit von Dr. O. F. Gruppe. Berlin, 1842.» (K. M.).
3. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen von Friedrich Engels. Leipzig, 1845.
4. Misère de la philosophie. Réponse à la philosophie de la misère de M. Proudhon. Par Karl Marx. Paris-Bruxelles, 1847.

¹⁴ [K.] Marx, [F.] Engels. Verzeichnis. Werke, Schriften, Artikel. Berlin, 1968 ja B. C. Шнеерсон. Опыт библиографии произведений Ф. Энгельса и К. Маркса на русском языке. М., 1924.

5. Allgemeine Zeitung. Augsburg.
 - a) 27. Okt. 1859, Nr. 300 [Brief an den Redakteur der «Allgemeinen Zeitung»] (K. Marx).
 - b) 21. Nov. 1859, Nr. 325. Erklärung. (Karl Marx).
 - c) 17. Febr. 1860, Nr. 48. Erklärung. (Karl Marx).
 - d) 1. Dez. 1860, Nr. 336. Erklärung. (Karl Marx).
6. Die preußische Militärfrage und die deutsche Arbeiterpartei. Von Friedrich Engels. Hamburg, 1865.
7. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Von Karl Marx. Erster Band. Hamburg, 1867.
8. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Von Karl Marx. Zweiter Band. Hamburg, 1885.
9. F. Engels: Marx, Heinrich Karl. — Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Dritte Ausgabe. Jena, 1892.
10. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Von Karl Marx. Dritter Band. Hamburg, 1894.

Kordustrükid

1. Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Von Karl Marx. Zweite, verbesserte Auflage. Erster Band. Hamburg, 1872.
2. Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft. Von Friedrich Engels. Vierte vervollständigte Auflage. Berlin, 1891.
3. Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats. Von Friedrich Engels. Fünfte Auflage. Stuttgart, 1892.
4. Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats. Von Friedrich Engels. Sechste Auflage. Stuttgart, 1894.
5. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. Von Friedrich Engels. Dritte, Durchgesehene und vermehrte Auflage. Stuttgart, 1894.
6. Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850. Von Karl Marx. Mit einer Einleitung von Friedrich Engels. Berlin, 1895.

K. Marxi ja F. Engelsi teoste tõlgete haruldasi väljaandeid TRÜ Teaduslikus Raamatukogus

1. Le Capital. Par Karl Marx. Traduction de M. J. Roy. Paris, Libraire du Progrès, [1885].
2. К. Маркс. Капитал. Т. II, кн. II. СПб., Изд. А. А. Бубнова, 1885.
3. Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Изд. 3-е, испр. СПб., тип. Я. Трея, 1895.
4. К. Маркс. Капитал. Т. III, кн. III. СПб., тип. В. Демакова, 1896.
5. К. Маркс. Критика некоторых положений политической экономии. Изд. 2-е, без перемен. М., Изд. В. Бонч-Бруевича, 1896.
6. К. Маркс. Речь о свободе торговли. — Научное обозрение, 1897, № 11, с. 1—13.
7. К. Маркс. Заработная плата, цена и прибыль. — Научное обозрение, 1898, № 12.
8. К. Маркс. Капитал. Т. II, кн. I. Изд. 3-е. СПб., тип. А. Бенке, 1898.
9. К. Маркс. Заработная плата, цена и прибыль. СПб., тип. П. П. Сойкина, 1899.
10. Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Киев-Харьков, Южно-Русское книгоизд. Ф. А. Иогансона, 1899.
11. Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. СПб., Изд. Ф. Павленкова, 1899.
12. Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. СПб., Изд. Ф. Павленкова, 1904.
13. Ф. Энгельс. Философия. Политическая экономия. Социализм. СПб., Изд. В. И. Яковенко, 1904.

14. К. Маркс и Ф. Энгельс. Современная борьба классов. Одесса, Изд. М. Козмана, 1905.
15. К. Маркс и Ф. Энгельс. Философия истории. СПб., «Молот», 1905.
16. К. Маркс. 18-ое Брюмера Луи Бонапарта. СПб., «Молот», 1905.
17. К. Маркс. Заработная плата, цена и прибыль. СПб., Изд. Г. Ф. Львовича, 1905.
18. К. Маркс. Исторические очерки. I. Очерки из истории Германии 1848—1850. Одесса, Изд. Е. М. Алексеевой, 1905.
19. К. Маркс. Классовая борьба во Франции в 1848—1850. СПб., «Молот», 1905.
20. К. Маркс. Классовая борьба во Франции от 1848 до 1850 г. СПб., Изд. М. Малых, 1905.
21. К. Маркс. Наемный труд и капитал. Одесса, «Молот», 1905.
22. К. Маркс. Наемный труд и капитал. Изд. 2-е. СПб., «Молот», 1905.
23. К. Маркс. Нищета философии. СПб., «Просвещение», 1905.
24. К. Маркс. Речь о свободе торговли. Одесса, Изд. Е. М. Алексеевой, 1905.
25. Ф. Энгельс. К критике политической экономии. Одесса, «Молот», 1905.
26. Ф. Энгельс. Крестьянский вопрос во Франции и Германии. Под ред. Чапинского. Одесса, лито-тип. Б. Сапожникова, 1905.
27. Ф. Энгельс. Крестьянский вопрос во Франции и Германии. Одесса, «Буревестник», 1905.
28. Ф. Энгельс. От классического идеализма к диалектическому материализму. Одесса, Изд. Е. М. Алексеевой, 1905.
29. Ф. Энгельс. От классического идеализма к диалектическому материализму. Изд. 2-е. Киев, Изд. Е. М. Алексеевой, 1905.
30. Ф. Энгельс. От утопии к научной теории. СПб., «Молот», 1905.
31. Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. СПб., «Молот», 1905.
32. К. Маркс и Ф. Энгельс. Манифест коммунистической партии. Полный перевод В. А. Поссе. СПб., тип. Монтвида, 1906.
33. К. Маркс. Введение к критике философии права Гегеля. С предисл. П. Л. Лаврова. СПб., Изд. В. Врублевского, 1906.
34. К. Маркс. 18-ое Брюмера Луи Бонапарта. СПб., Изд. Г. Ф. Львовича, 1906.
35. К. Маркс. Защитительная речь, произнесенная перед кельнским судом присяжных. М., «Новый мир», 1906.
36. К. Маркс. К еврейскому вопросу. СПб., «Знание», 1906.
37. К. Маркс. Капитал. Т. I. Под ред. П. Струве. Изд. 2-е. СПб., Изд. О. Н. Поповой, 1906.
38. К. Маркс. Кельнский процесс коммунистов. СПб., «Молот», 1906.
39. К. Маркс. Классовая борьба во Франции в 1848—1850. СПб., «Просвещение», 1906.
40. К. Маркс. Классовая борьба во Франции от 1848—1850. СПб., Изд. В. Врублевского, 1906.
41. К. Маркс. Либералы у власти. СПб., «Знание», 1906.
42. К. Маркс. Либералы у власти. СПб., Изд. В. Врублевского, 1906.
43. К. Маркс. Нищета философии. Изд. 3-е. СПб., «Новый мир», 1906.
44. К. Маркс. Перед судом присяжных. СПб., «Колокол», 1906.
45. К. Маркс. Революция и контрреволюция в Германии. СПб., Изд. В. Врублевского, 1906.
46. К. Маркс. Революция и контрреволюция в Германии. СПб., «Молот», 1906.
47. К. Маркс. Речь о свободе торговли. СПб., Изд. Г. Ф. Львовича, 1906.
48. К. Маркс. Собрание исторических работ. СПб., Изд. С. Скирмунта, 1906.
49. К. Маркс. К теории прибавочной стоимости. Вып. I. СПб., Изд. журн. «Обновление», 1906.
50. Ф. Энгельс. Жилищный вопрос. СПб., «Донская речь» в Ростове-на-Дону, 1906.

51. Ф. Энгельс. Людвиг Фейербах и конец немецкой классической философии. СПб., «Начало», 1906.
52. Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. СПб., Изд. товарищества «Северных книгоиздателей», 1906.
53. Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. СПб., Изд. журн. «Популярно-научная Библиотека», 1906.
54. Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. СПб., Изд. В. Врублевского, 1906.
55. Ф. Энгельс. Развитие социализма от утопии к науке. СПб., Изд. Г. Ф. Львовича, 1906.
56. Ф. Энгельс. Статьи 1871—1875. СПб., «Знание», 1906.
57. К. Маркс и Ф. Энгельс. Святое семейство или критика критической критики. СПб., «Вестник знания», 1907.
58. Ф. Энгельс. Жилищный вопрос. СПб., Изд. товарищества «Знание», 1907.
59. К. Маркс. Капитал. Т. I, кн. I. Под. ред. П. Струве. Изд. 3-е. СПб., Изд. О. Н. Поповой, 1907.
60. К. Маркс. Капитал. Т. III, ч. I, кн. III, главы I—XXVIII. Под. ред. В. Базарова и И. Степанова. Общая ред. А. Богданова. М., «Московское книгоиздательство», 1907.
61. К. Маркс. Кельнский процесс коммунистов. СПб., Изд. журн. «Популярно-научная Библиотека», 1907.
62. Письма Карла Маркса к члену Интернационала Керельману. СПб., Электротпечатня Левенштейна, 1907.
63. Письма И. Ф. Беккера, И. Дицгена, Ф. Энгельса, К. Маркса и др. к Ф. А. Зорге и др. С предисловием Н. Ленина. СПб., Изд. П. Дауге, 1907.
64. Ф. Энгельс. Социализм научный и утопический. СПб., Изд. В. Врублевского, 1907.
65. Ф. Энгельс. Философия. Политическая экономия. Социализм. СПб., Изд. В. И. Яковенко, 1907.
66. К. Маркс. Капитал. Т. III, ч. II, кн. III, главы XXIX—LII. Под. ред. В. Базарова и И. Степанова. Общая ред. А. Богданова. М., «Московское книгоиздательство», 1908.
67. Письма К. Маркса, Фр. Энгельса и др. к Ф. Зорге и др. Под. ред. и с предисловием П. Аксельрода. СПб., «Общественная польза», 1908.
68. K. Marx. Kapital. Esimene köide. Peterburi, «Edasi», 1906.
69. K. Marx. Kapital. Esimene köide [I. anne]. Esimese prantsuskeelse väljaande järelle tõlkinud O. Sternbeck. Tln., J. Lilienbachi kirjastus, 1910.

РЕДКИЕ ИЗДАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ К. МАРКСА И Ф. ЭНГЕЛЬСА В НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКЕ ТГУ

К. Лепик

Резюме

Прижизненные издания К. Маркса и Ф. Энгельса, как на языке оригинала, так и переводные, являются в настоящее время библиографической редкостью. В Советском Союзе библиографической редкостью считаются также произведения основоположников марксизма-ленинизма, изданные в царской России.

Произведение Ф. Энгельса «Положение рабочего класса в Англии», а также I и II тома «Капитала» К. Маркса библиотека Тартуского университета приобрела в год выхода этих книг в свет.

Еще раньше, в 1843 г., библиотека приобрела журнал «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» за 1842 г., где были напечатаны статьи К. Маркса и Ф. Энгельса.

В Научной библиотеке ТГУ имеется 6 первых изданий произведений К. Маркса и Ф. Энгельса. Кроме того, имеется 3 периодических издания, где опубликованы статьи К. Маркса и Ф. Энгельса и один словарь политических наук, вышедший в 1892 г. в Йене со статьей Ф. Энгельса о К. Марксе. В библиотеке хранится 6 повторных прижизненных изданий К. Маркса и Ф. Энгельса, из которых особенно важны дополненные и исправленные авторами I том 2-го издания «Капитала» К. Маркса, 4-е издание «Развитие социализма от утопии к науке» и 3-е издание «Анти-Дюринга» Ф. Энгельса.

В Научной библиотеке ТГУ имеется большое количество переводов произведений К. Маркса и Ф. Энгельса на русский язык. Самым старым переводом является II часть «Капитала» К. Маркса, изданная в 1885 г. Всего из русских переводов, вышедших до 1905 г., в библиотеке имеется 12 изданий. В 1905—1907 гг. — годы русской революции — резко увеличилось количество изданий произведений К. Маркса и Ф. Энгельса (всего вышло более 150 изданий). В Научной библиотеке Тартуского университета имеется из них 52 издания. После поражения первой русской революции возникли большие трудности с изданием марксистской литературы. В Научной библиотеке ТГУ имеется только 2-я часть III тома «Капитала» К. Маркса, вышедшая в 1908 г., и «Письма К. Маркса, Фр. Энгельса и др. к Ф. Зорге и др.».

В годы революции на эстонский язык было переведено только одно произведение К. Маркса — «Наемный труд и капитал», вышедшее в 1906 г. в Петербурге в издательстве «Edasi». В библиотеке имеется также первый выпуск I тома «Капитала» К. Маркса, вышедшего в 1910 г. Это издание было переведено на эстонский язык с первого французского издания (вышедшего в 1872—1875 гг.), которое в библиотеке ТГУ отсутствует, однако имеется несколько измененное издание 1885 г.

В конце статьи приведен библиографический список редких изданий произведений К. Маркса и Ф. Энгельса, хранящихся в Научной библиотеке ТГУ.

DIE SELTENEN AUSGABEN DER WERKE VON K. MARX UND F. ENGELS IN DER WISSENSCHAFTLICHEN BIBLIOTHEK DER UNIVERSITÄT TARTU

K. Lepik

Zusammenfassung

Die zu Lebzeiten von K. Marx und F. Engels erschienenen Ausgaben ihrer Werke sind heutzutage sowohl in Originalsprache als auch in Übersetzung zu bibliographischen Raritäten geworden. Ebenfalls als Seltenheit gelten die im zaristischen Russland erschienenen Werke der Gründer des Marxismus-Leninismus.

«Die Lage der arbeitenden Klasse in England» von F. Engels und den 1. und 2. Band des «Kapitals» von K. Marx erhielt die Universitätsbibliothek in ihrem Erscheinungsjahr. Im Jahre 1843 erwarb die Bibliothek die Zeitschrift «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» (1842), worin sich Aufsätze von K. Marx und F. Engels befinden. Insgesamt besitzt die Wissenschaftliche Bibliothek der Staatlichen Universität Tartu sechs Erstdrucke der Werke von K. Marx und F. Engels. Ausserdem gibt es in der Bibliothek noch 3 periodische Ausgaben, ebenfalls ihre Artikel enthaltend, und ein Wörterbuch der politischen Wissenschaften (Jena, 1892), wo ein Aufsatz von F. Engels über K. Marx veröffentlicht ist.

Von den zu Lebzeiten von K. Marx und F. Engels erschienenen erneuten Abdrucken ihrer Werke werden in der Bibliothek sechs Ausgaben verwahrt. Besonders hervorzuheben sind hier die zweite Ausgabe des 1. Bandes des «Kapitals» von K. Marx und die vierte Ausgabe der Schrift von F. Engels «Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft» und die dritte Ausgabe des Werkes «Anti-Dühring», die von den Verfassern korrigiert und ergänzt wurden.

Am meisten besitzt die Wissenschaftliche Bibliothek der Staatlichen Universität Tartu Übersetzungen der Werke von K. Marx und F. Engels ins Russische. Die älteste Ausgabe ist der im Jahre 1885 erschienene 2. Band des «Kapitals». Von den bis 1905 erschienenen russischen Ausgaben gibt es in der Bibliothek 12. In den Jahren der Revolution in Russland (1905—1907) vergrösserte sich die Herausgabe der Werke von K. Marx und F. Engels erheblich (insgesamt erschienen mehr als 150 Ausgaben). Die Bibliothek besitzt von ihnen 52.

Nach der Niederlage der ersten russischen Revolution war die Herausgabe der marxistischen Literatur sehr schwierig. In der Bibliothek gibt es aus dieser Periode nur der zweite Teil des 3. Bandes des «Kapitals» und «Briefe von F. Engels und K. Marx an F. Sorge und andere».

In den Jahren der Revolution wurde ins Estnische nur «Die Lohnarbeit und das Kapital» von K. Marx übersetzt, das 1906 in Petersburg im Verlag «Edasi» erschien. Im Besitz der Bibliothek befindet sich noch der im Jahre 1910 erschienene 1. Band des «Kapitals» (1. Lieferung), der nach der ersten französischen Ausgabe ins Estnische übersetzt ist.

Die erste französische Ausgabe des «Kapitals» (erschienen 1872—1875) fehlt in der Bibliothek der Universität Tartu, dagegen besitzt die Bibliothek die etwas veränderte Ausgabe des Jahres 1885.

Der vorliegende Aufsatz ist mit einem bibliographischen Verzeichnis versehen.

V. I. LENINI TEOSTE HARULDASED VÄLJAANDED TRÜ TEADUSLIKUS RAAMATUKOGUS

T. Põllumaa

Kogu V. I. Lenini kirjanduslik pärand on seotud revolutsioonilise töölisliikumisega. 1897. a. kirjutas V. I. Lenin: «Ma ei sooviks midagi nii väga, millestki pole ma nii palju unistanud kui võimalusest kirjutada töölistele.»¹

Marksistlik-leninlik kirjandus etendas tähtsat osa kogu Vene revolutsioonilises töölisliikumises, uut tüüpi sotsiaaldemokraatliku partei loomises ja kolme revolutsiooni toimumises Venemaal. Esimesed K. Marxi ja F. Engelsi teosed ilmuvad vene keeles alles möödunud sajandi 60.—70. aastatel. Tsensuuri tõttu ilmub revolutsiooniline kirjandus esialgu välismaal ja tuuakse salaja Venemaale.

Juba 1905.—1907. a. revolutsiooni päevil avaldatakse marksistlikku kirjandust ka Venemaal. Ilmub rohkem Marxi, Engelsi ja Lenini teoseid.

Haruldasteks peetakse kõiki Lenini eluajal ilmunud artikleid ja raamatuid.

Alljärgnevalt on juttu ainult neist Lenini teostest, mis TRÜ Teaduslikus Raamatukogus on olemas ning sellest, kust ja kuidas nad on saadud.

Enamik Lenini haruldasi teoseid ülikooli raamatukogus on venekeelsed. Kaks artiklit ajakirjas «Die Neue Zeit» on saksa keeles ja üks Londonis ilmunud brošüür («Lessons of the Russian Revolution», London, 1918) inglise keeles. Ainult üks eesti keelde tõlgitud brošüür («Toitlusmaksust», Peterburg, 1921) on ilmunud Lenini eluajal. Teised eesti keelde tõlgitud teosed on ilmunud pärast Lenini surma. Siiski kuuluvad nad rariteetide hulka, sest nende kohalik tähtsus on suur.

TRÜ Teaduslikus Raamatukogus puuduvad täiesti Lenini emigratsioonis ilmunud raamatud ja sellised teoste eksemplarid, kus oleks pühendusid või mingisuguseid juurdekirjutusi, samuti

¹ Kiri P. B. Axelrodile. — V. I. Lenin. Teosed. 34. kd., lk. 4.

puuduvad tähtsamad ajalehed (on vaid üks «Искра» eksemplar aastast 1902).

Enamikku saab kindlaks teha raamatukokku vastuvõtmise aasta, vähemikku ka komplekteerimisallika alusel. Läbivaadatud aktsessiooniraamatud, *Liber daticus*, teatmeteosed (aadressraamatud) ja endiste töötajate küsitlemine võimaldab teha teatud kokkuvõtte.

Lenini teosed on jaotatud ilmumisaasta järgi nelja traditsioonilisse perioodi: 1) 19. sajandi lõpp ja 20. sajandi algus (kuni 1905. a. revolutsioonini); 2) 1905.—1907. aasta (esimese Vene revolutsiooni periood); 3) 1907—1917. aasta (reaktsiooniaastad 1907—1910, uus revolutsiooni tõusuaeg 1910—1914 ja Esimese maailmasõja aeg 1914—1917) ning 4) aastad 1917—1924 (Veebruarirevolutsioonist kuni V. I. Lenini surmani).

Arvuliselt kuulub esimesse perioodi vähe teoseid. Nii oli juba 1899. a. (73 aastat tagasi) ülikooli raamatukogul olemas kaks Lenini teost. Raamatkataloogis «Каталог русских книг библиотеки Императорского Юрьевского университета» (Юрьев, 1910) on märgitud Iljini nime all kaks nimetust. Need on E. Karovi raamatupoest (Tartus) ostetud «Развитие капитализма в России» ja «Экономические этюды и статьи». Viimane ilmus 1898. a. oktoobris (ehkki tiitellehel on 1899) Peterburis A. Leiferti tüpolitograafias ja osteti raamatukogule juba 1899. a. jaanuaris. (Teine eksemplar on saadud Akadeemiliselt Loomaarstiteaduslikult Seltsilt. Täpne komplekteerimisaeg teadmata.)

«Экономические этюды и статьи» on esimene Lenini Venemaal legaalselt trükitud raamat, mis koosneb mitmest varem ajakirjades ilmunud artiklist: «К характеристике экономического романтизма», «Кустарная перепись 1894/95 года в Пермской губернии и общие вопросы «кустарной» промышленности», «Перлы народнического прожекторства», «От какого наследства мы отказываемся?», «Новый фабричный закон». See kogumik (tiraaz 1200) on haruldus kogu maailmas.

1899. aasta märtsikuus ilmus Lenini põhjalik ja ulatuslik teos «Развитие капитализма в России», kus kajastub üle 3 aasta väldanud uurimistöö. Esialgu oli Lenin kavandanud pealkirja «Suurtööstusele siseturu tekkimise protsess», mis hiljem jäi alapealkirjaks. Teose lõplikul viimistlemisel pidas Lenin silmas eeskätt seda, et raamat oleks arusaadav nii eesrindlike tööliste arvukatele esindajatele kui ka haritlastele. Teose tiraaz (2400) müüdi väga kiiresti läbi. Raamat ilmus Peterburis M. Vodovozova toimetusel A. Leiferti tüpolitograafias (nagu eelmine koguteoski). Ka see teos osteti raamatukogule E. Karovi raamatupoest (1899. a. maikuul).

Venemaa majandusliku arenemise analüüs võimaldas Leninil ideeliselt purustada narodnikluse ja «legaalsed marksistid», võimaldas majanduslikult põhjendada tööliklassi ajaloolist osa ja

talurahva kui proletariaadi liitlase osa. Mõlemad sajandi lõpul ilmunud Lenini teosed osteti ülikooli raamatukokku varsti pärast ilmumist ja on olnud sellest saadik üldfondis, 1950. aastast alates aga käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas. Kahjuks ei leidu ülikooli raamatukogus 1908. aastal väljaantud 2. trükki teosest «Развитие капитализма в России», mis on täiendatud ja parandatud, seega lõplik väljaanne (1. trükk oli tsensuurikärbe-tega).

Tartu ülikooli rektoriks oli 1892.—1901. aastal slaavi keelte võrdleva grammatika professor A. Budilovitš, kes oli väga tagurlike vaadetega mees. Samal ajal oli raamatukogu direktoriks vene ajaloo professor J. Smurlo ja raamatukoguhoidjaks W. Schlüter. Viimased komplekteerisid raamatukogufonde ja tõenäoliselt osteti kõik Peterburis ilmunud majandusteaduslikud tööd otse pärast ilmumist ning ei tekkinud mingit küsitavust V. Iljini teoste ostmise puhul.

Vanimaks raamatukogus leiduvaks V. I. Lenini artikliks on ajakirjas «Новое слово» 1897. aastal ilmunud artikkel «К характеристике экономического роматизма» pseudonüümi all K. T.-n. Teistest artiklitest on ajakirjas «Мир божий» ilmunud (1898, № 4) retsensioon A. Bogdanovi raamatu «Краткий курс экономической науки» kohta. Autori nime pole märgitud. Ajakirjas «Научное обозрение» ilmusid artiklid «Заметка к вопросу о теории рынков» (1899, № 1), «Еще к вопросу о теории реализаций» (1899, № 8) ja «Некритическая критика» (1900, № 5—6). Ka ajakirjas «Жизнь» on ilmunud artikleid, nagu «Ответ г. П. Нежданову» (1899, № 12) ja «Капитализм в сельском хозяйстве» (1900, № 1) ning lõpuks ajakirjas «Начало» artikkel «Вытеснение барщинного хозяйства капиталистическим в современном русском земледелии» (1899, № 3).

Artiklid on pühendatud võitlusele marksismi võidu eest ja narodnikute, «legaalsete marksistide» ning «ökonomitide» anti-revolutsiooniliste vaadete paljastamisele. Ajakirjad «Мир божий» ja «Жизнь» on ostetud E. Karovi juurest juba ilmumisaastal, aga «Новое слово» on raamatukogu saanud alles 1930. aastal.

Lenini organiseeritud, juhitud ja toimetatud illegaalse ajalehe «Искра» kõik eksemplarid on tänapäeval muutunud suureks harulduseks. Tartu ülikooli raamatukogus leidub 1902. a. 15. jaanuari nr. 15. Ajaleht pärineb prof. J. Passeki² erakogust.

Teise perioodi kuuluvad raamatud on kirjutatud esimese Vene revolutsiooni aastatel, mil Lenin analüüsis põhjalikult sündmusi, määras partei ülesanded, näitas kätte võitlusvahendid.

Brošüüris «Нужды деревни. (К деревенской бедноте)» on juba esitatud ja põhjendatud mõisamaade konfiskeerimise ja kogu

² J. Passek oli Tartu ülikoolis raamatukogu direktoriks 1901—1905 ja ülikooli rektoriks 1905—1907.

maa natsionaliseerimise programm. Teos on ilmunud Peterburis 1905. aastal, kirjastuse «Молот» väljaandel. TRÜ Teaduslikus Raamatukogus on seda 3 eksemplari.

1906. a. märtsis kirjutas Lenin brošüüri «Пересмотр аграрной программы рабочей партии, mis juba aprilli algul ilmus «Наша мысль» kirjastamisel. Politsei sai tagantjärele teada teose ohtlikust iseloomust ja kirjastuse laos tehti läbiotsimine; laos olnud eksemplarid konfiskeeriti. 1939. aastal kinkis Akadeemiline Loomaartiteaduslik Selts oma eksemplari ülikooli raamatukogule.

Sellel perioodil on ajakirjades «Образование» 1906. a. teises numbris artikkel «Аграрный вопрос и «критики» Маркса»; Stuttgartis väljaantud ajakirjas «Die Neue Zeit» on kaks pikemat artiklit: «Die Dumawahlen und die Taktik der russischen Sozialdemokratie» (1906—1907, nr. 18), mille autorina on märgitud A. Linitsch ja «Statistik über die Streiks und Aussperrungen der russischen Arbeiter», kus autori nimi on N. N. (1906—1907, nr. 26). Artiklites võetakse kokku 1905. a. revolutsiooni kogemusi.

Esimese Vene revolutsiooni perioodist pärineb ka Lenini poolt kirjutatud 18-leheküljeline eessõna venekeelsele teosele «Письма И. Ф. Беккера, И. Дицгена, Ф. Энгельса, К. Маркса и др. к Ф. А. Зорге и др.» (Спб., 1907, с. IX—XXVI.)

Kolmas periood haarab pikka ajavahemikku 1907—1917. Aastatei 1907—1910 valitsenud reaktsioon vähendas veelgi võimalusi vaba mõtte väljendamiseks. Sellest ajast pärinevad ainult mõned raamatud. Iljini nime all ilmus teose «Аграрный вопрос» 1. osa Peterburis 1908. aastal. Siin arendab Lenin edasi marksistlikku teooriat agraarküsimuses. Ülikooli raamatukogus olev eksemplar on saadud alles 1930. aastal Vene Üliõpilasseltsilt (Общество Русских Студентов Университета в Дерпте). Raamatus on aga tempel «12-го Сибирскаго Стрелковаго Полка. Полкавой [!] Солдатский комитет». Nähtavasti oli esimene omanik Kütipolk, teine — Vene Üliõpilasselts ja kolmas — ülikooli raamatukogu.

Teine ulatuslik teos, mis sel perioodil ilmus, oli «Материализм и эмпириокритицизм (M., 1909) kirjastuses «Звено». Ka selle raamatu on 1930. a. raamatukogu saanud Vene Üliõpilasseltsilt.

Ajakirjas «Просвещение» on avaldatud mitmeid Lenini artikleid, kus hinnatakse valimiste tulemusi ja sotsiaal-demokraatliku duumafraktsiooni tegevust, agraarpoliitika olemust ja selle kokkuvarisemise paratamatust, nagu: «Итоги выборов» (1913, № 1), «Что делается в народничестве и что делается в деревне?» (1913, № 2), «Как В. Засулич убивает ликвидаторству [!]» (1913, № 9), «Критические заметки по национальному вопросу» (1913, № 12), «Радикальный буржуа о русских рабочих» (1914, № 3), «О праве наций на самоопределение» (1914, № 4), «О нарушении единства, прикрываемом криками о единстве» (1914, № 5),

«Приемы борьбы буржуазной интеллигенции против рабочих» (1914, № 6).

Mõlemad «Просвещение» aastakäigud (1913/14) kuulusid enne Vene Üliõpilasseltsile ja neil on ilmumisaasta tempel, aga Tartu ülikooli raamatukogu sai need seltsi käest alles 1930. aastal.

Neljas periood (1917—1924) on Lenini haruldaste teoste poolt kõige arvurikkam. Brošüür «Задачи пролетариата в нашей революции» väljendab aprilliteeside ideid. Brošüür ilmus Petrogradis 1917. aasta septembris, kirjastuse «Прибой» väljaandel. Selle brošüüri on 1939. aastal raamatukogule annetanud Sulev Kallas Tallinnast.³

1917. aastal ilmus Petrogradis kirjastuse «Жизнь и знание» väljaandel «Империализм как новейший этап капитализма». Raamatukogus on selle teose esitrükk. Raamatus on järgmised templid: 1) EÜ Selts «Põhjala», 2) Культурно просветительная комиссия (Kultura hariduse komisjon), 3) Нарвский Проф. Союз. Ülikooli raamatukogu on selle eksemplari saanud 1940. aastal seoses «Põhjala» likvideerimisega. Sama teose 2. trükk on saadud 1941. aastal Juudi Üliõpilasseltsilt «Hasmonea».

S. Kallas on 1939. a. annetanud 32-leheküljelise brošüüri «Как обманули народ социалисты-революционеры и что дало народу новое правительство большевиков» (Петроград, 1917), ilmunud kirjastuse «Сельский Вестник» poolt. Ta kinkis ka 16-leheküljelise brošüüri «Письма о тактике» (Петербург, 1917), 29-leheküljelise «Политические партии в России и задачи пролетариата» (Петербург, 1917) ja «Уроки революции» (Петербург, 1917).

Ainuke Kroonlinnas avaldatud brošüür «Речь т. Ленина на чрезвычайном всероссийском съезде советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов» ilmus 1918. a. Samal aastal ilmus ka artikkel «Аграрный вопрос в России к концу 19-го века» (M., 1918).

1919. a. ilmus kolm brošüüri kõnedest: «Доклад и заключительная Речь на 3-м Всероссийском съезде советов рабочих и солдатских депутатов» (M., 1919), «Как коммунисты-большевики относятся к среднему крестьянству» (Петроград, 1919) ja «Успехи и трудности Советской власти» (Петербург, 1919).

Kaks brošüüri on ilmunud 1921. aastal: «О продовольственном налоге» (M., 1921) ja «О профессиональных союзах, о текущем моменте и об ошибке тов. Троцкого» (Петроград, 1921). Sellest perioodist on raamatukogul ajakiri «Пролетарская революция» (1924, № 8—9), kus ilmus Lenini kolm avaldamata artiklit.

³ S. Kallas on mitmel korral ülikooli raamatukogule annetanud raamatuid. Nende hulgas on ka kuus Lenini teost.

Eestikeelsed Lenini teoste tõlked on enamikus ilmunud pärast Lenini surma (välja arvatud 1921. a. avaldatud «Toitlusmaksust»). Kõik Leningradis väljaantud Lenini teoste eestikeelsed tõlked on saadud vahetuse teel Leningradi Eesti Kirjastuse Ühisuselt, ainult «Imperialism kui kapitalismi kõrgem arenemisjärk. Üldarusaadav kirjutus» (1935) on ostetud Mihhail Sõštšikovilt. Kõik Leningradis väljaantud eestikeelsed tõlked on ilmumisaastal või järgmisel jõudnud Tartu ülikooli raamatukokku.

Võorkeelsetest Lenini teostest on ainult üks ilmunud väljaspool NSV Liitu — “Lessons of the Russian Revolution” (London, 1918). See on välja antud Briti Sotsialistliku Partei poolt sarjas “International Socialist Library — 9”. Ülejäänud brošüürid on välja antud kas Petrogradis või Moskvas ajavahemikus 1919—1920 prantsuse, saksa ja inglise keeles (kokku 11).

TRÜ Teaduslikus Raamatukogus leiduvad V. I. Lenini teosed on ilmunud järgmiste varjunimede all: **К. Т-нь** (artikkel, mis ilmus ajakirjas «Новое слово»), **В. И.** (artikkel, mis ilmus ajakirjas «Просвещение»), **Н. N.** ja **А. Linitsch** (mõlemad ajakirjas «Die Neue Zeit») ning **Ильин, В.** (19 nimetust). Autori nimeta on Lenini retsensioon Bogdanovi artikli kohta (ajakirjas «Мир божий»). Kõik ülejäänud teosed on ilmunud Lenini nime all.

Kokkuvõttes olgu öeldud, et TRÜ Teaduslikus Raamatukogus on V. I. Lenini haruldasi teoseid 78, neist venekeelseid 41. Perioodide kaupa oleks ülevaade järgmine: esimesest perioodist on pärit 11 tööd, teisest — 5, kolmandast — 10 ja neljandast perioodist 30. Lisaks tuleb juurde arvata 22 eestikeelset väljaannet, mis on ilmunud pärast 1924. aastat.

РЕДКИЕ ИЗДАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В. И. ЛЕНИНА В НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКЕ ТГУ

Т. Пыллумаа

Резюме

Хотя в Научной библиотеке ТГУ количество книг и статей В. И. Ленина, вышедших при его жизни, невелико (немногим больше 50), изучение их представляет интерес; тем более, что первые произведения Ленина были приобретены библиотекой уже в 1899 г.

Редкие издания произведений Ленина рассматриваются в статье в хронологическом порядке по традиционным периодам: 1) до 1905 г., 2) 1905—1907 гг., 3) 1907—1917 гг. и 4) с 1917 г. до смерти В. И. Ленина.

Самым важным периодом является первый. В 1899 г., всего через несколько месяцев после их выхода в свет, библиотека приобрела 2 произведения В. И. Ленина: «Развитие капита-

лизма в России» и «Экономические этюды и статьи». История приобретения книг выяснена по акцессионным книгам, по *liber daticus* и воспоминаниям работников библиотеки. Эти книги были куплены в Тарту в магазине Карова («Развитие капитализма в России» — 2 руб. 50 коп. и «Экономические этюды и статьи» — 1 руб. 50 коп.). Некоторые брошюры были подарены библиотеке. Первые эстонские переводы (одна брошюра 1921 г. и остальные издания 1924—1926 гг.) получены путем обмена из Ленинградского Эстонского Издательского Общества.

Большинство рассмотренных книг вышло на русском языке, некоторые статьи — на немецком языке, одна брошюра — на английском языке и несколько десятков брошюр — переводы на эстонский язык. Хотя время издания этих брошюр, за исключением одной, не укладывается в указанные периоды, они все же рассматриваются в статье, как имеющие местное значение и представляющие интерес для сравнения.

Произведения В. И. Ленина изданы под следующими псевдонимами: 1) «К. Т-нь» («Новое слово»), 2) «Ильин, В.» (в книгах и статьях), 3) Linitsch, A. («Die Neue Zeit»), 4) «N. N.» («Die Neue Zeit»), 5) «В. И.» («Просвещение»). Все остальные произведения изданы под именем Ленина.

DIE SELTENEN AUSGABEN DER WERKE VON LENIN IN DER WISSENSCHAFTLICHEN BIBLIOTHEK DER UNIVERSITÄT TARTU

T. Põllumaa

Zusammenfassung

Obwohl die Zahl der zu Lenins Lebzeiten herausgegebenen Artikel und Bücher in der Wissenschaftlichen Universitätsbibliothek Tartu nicht groß ist (ein wenig mehr als 50), hat ihre Erforschung große Bedeutung. Besonders deshalb, weil die ersten Werke von Lenin in der Bibliothek schon im Jahre 1899 komplettiert wurden.

Den Erscheinungsvermerken nach stammen die im Artikel erwähnten Werke aus vier Perioden. Die Perioden sind traditionell: 1) bis 1905, 2) 1905—1907, 3) 1907—1917, 4) 1917 — bis zum Lenins Tode. Die erste Periode ist die wichtigste. 1899, nur ein paar Monate nach dem Erscheinen wurden von der Bibliothek zwei Lenins Werke gekauft: «Die Entwicklung des Kapitalismus in Rußland» und «Ökonomische Studien und Aufsätze».

Die Entstehungsgeschichte der Bücher ist nach den Accessionsbüchern, nach dem *liber daticus* und nach den mündlichen Erkundigungen aufgeklärt worden. Die ersten Werke

sind in Tartu aus dem Buchladen von Karow gekauft worden («Die Entwicklung des Kapitalismus in Rußland» — 2 Rubel 50 Kopeken und «Ökonomische Studien und Aufsätze» — 1 Rubel 50 Kopeken). Einige Broschüren sind geschenkt worden. Die ersten estnischen Übersetzungen (erschieden 1921 u. 1924—1926) hat man durch den Austausch von der Leningrader Gesellschaft des estnischen Verlags bekommen.

Die meisten behandelten Werke sind auf russisch, einige Artikel auf deutsch, einige Deutsend Broschüren in der estnischen Übersetzung. Obwohl die letzten Werke (außer dem einen) außerhalb der bestimmten Perioden bleiben, wurden sie wegen der lokalen Bedeutung und Vergleichungsmöglichkeit im Artikel behandelt.

Als Autor treten folgende Namen auf: 1) **К. Т-нь** («Новое слово»), 2) **Ильин, В.** (in vielen Artikeln und Büchern), 3) **Li-nitsch, А.** («Die Neue Zeit»), 4) **Н. Н.** («Die Neue Zeit»), 5) **В. И.** («Просвещение»). Alle übrigen Werke sind unter dem Namen Lenin erschienen.

H. LAAKMANNI RAAMATU KUJUNDUS (1840—1880)

I. Loosme

19. sajandi vältel teeb eesti raamatu areng läbi põhjalikke muudatusi. Raamat kujuneb erinevaks 18. saj. raamatust nii sisult kui välimuselt. Raamatu osatähtsus ühiskondlikus elus kasvab ja trükisõna asub kajastama rahva elulisi huve ja vajadusi, avardub ja mitmekesistub sisult. Puukaantega katekismuse ja lauluraamatu kohale asub ilmalik juturaamat, kooliraamat ja rahvale õpetusi jagav populaarteaduslik raamat. Juba 19. saj. keskel võime rääkida põllumajanduse-, arstiteaduse-, keeleteaduse-, ajaloo- ja geograafia-alasest kirjandusest. Paremik 1860.—70. aastate raamatuid peegeldab rahvusliku liikumise ideid ja taotlusi.

19. saj. algusest peale näitab raamatutoodang järjekindlat kasvu, mis eriti hoogsaks muutub 1830. aastate lõpul. Veel enam laieneb eestikeelse raamatu väljaandmine rahvusliku liikumise perioodil, 1875. a. alates ilmub juba üle 100 raamatu aastas.¹ Tunduvalt kasvavad ka raamatute tiraažid, eriti ilukirjanduse ja koolikirjanduse osas. Kui eelnevatel sajanditel ja kõne all oleva sajandi alguse aastakümnetel omas juhtivat kohta eesti raamatu väljaandmisel Tallinn, siis sajandi teisest veerandist alates kujuneb eesti raamatukultuuri tsentrumiks Tartu. Kõige produktiivsemaks Tartu trükkaliks sajandi keskel ja rahvusliku liikumise perioodil on Lüübekist pärinev Heinrich Laakmann (1802—1891). 1830. aastatel Eestisse asunud H. Laakmann töötab algul Tallinna suurima tüpograafia, Lindforsi pärijate trükikoja juhatajana ja rentnikuna. 1837. a. rajatakse Laakmanni juhtimisel Tartusse selle trükikoja filiaal, millest 1840. a. saab iseseisev Laakmanni nime kandev trükikoda.

A. 1840—1880 trükatakse Laakmanni trükikojas ligikaudu 800 eestikeelset raamatut, mis moodustab rohkem kui $\frac{1}{3}$ tolleaegsest raamatutoodangust. Laakmann paistab silma just ilmaliku kirjanduse, eriti ilukirjanduse väljaandmisel. Ta kirjastusel ilmub kõige sisukam osa tolleaegsest eesti raamatust: Fr. R.

¹ Vrd. R. Antik. Eesti raamat 1535—1935. Trt., 1936, lk. 28.

Kreutzwaldi, L. Koidula, J. W. Jannseni, C. R. Jakobsoni, M. Veske, J. Pärna, J. Kunderi, J. Jungi jt. teosed.

Trükitehnilise sisseseade poolest kujuneb Laakmanni trükikoda üheks silmapaistvamaks Baltimail. Arenev kapitalistlik raamatutootmise süsteem, konkurentsi tekkimine raamatuturul, viib polügraafiatööstuse edasisele mehhaniseerimisele ja täiustamisele. Esimesena eesti trükkaleist võtab Laakmann 1846. a. kasutusele kiirpressi, mis hõlbustab ja kiirendab tunduvalt raamatutrükkimist. 1878. a. töötab Laakmanni tüpograafias juba 3 kiirpressi. Trükikoda paistab silma ka rohkearvulise trükitehnikate kogu poolest, 1862. a. on ettevõttel ligi 500 puuda trükitüüpe. Kasutusele võetud trükitehnilised täiustused ja mehhaniseerimisevõtted, samuti Laakmanni hea polügraafia-alane väljaõpe Saksa maal ja Pariisis on eelduseks trükikojade toodangu kiirele kasvule ja raamatu kujunduslõike arengule.²

Raamatuillustratsiooni areng H. Laakmanni trükistes on tihedalt seotud Tartu kujunemisega silmapaistvaks graafika-keskuseks 19. saj. teisel veerandil. Sajandi algul Lääne-Euroopas ja Venemaal alanud hoogne litograafia areng ulatub Eestisse sama sajandi teisel kümnendil. Kivitrükk võimaldab anda suurt tiraaži ja ei ole teostuselt kulukas. Esimeseks kivitrüki viljelejaks Eestis saab Tallinna litograaf C. S. Walther, kelle varaseim kivitrükileht kannab aastaarvu 1818. Tartus rajab kunstnik G. F. Schlater 1832. a. esimese kivitrükikojade, mis loob soodsad eeldused litograafia arenguks. Siia koondub terve rida nimekaid litograafe, nagu A. M. Hagen, F. S. Stern, Ed. Hau jt. 1840. aastate algul kujuneb Tartu litograafiakeskuseks ja ületab mõne aasta pärast oma töötulemustelt teised Balti linnad.³ 1857. a. omandab Schlateri litograafiatöökojades L. Höflinger. Eesti raamatu illustreerimisel kivitrükistega omab suuremat tähtsust Carl Anton Schulz, kes 1858. a. rajab Tartus kivitrükikojade. Höflingeri ja Schulzi kivitrükiseid esineb ka H. Laakmanni väljaannetes. Siiski jääb eestikeelsetes raamatutes kivitrükiste hulk küllalt tagasihoidlikuks, rohkem leidub neid saksa- ja venekeelse teostes. Alles 1875. a., kui Laakmann omandab Höflingeri kivitrükikojade, suureneb mõnevõrra eestikeelsetes väljaannetes litograafilises tehnikas teostatud kaanekaunistuste, piltide ja kaartide hulk.

Hoopis rikkam on vaadeldava perioodi eesti raamat puulõike-illustratsiooni poolest. Kuna puulõiget kui kõrgtrüki on võimalik trükkida koos kirjalooga, saab illustratsioone paigutada teksti

² H. Laakmanni tegevuse kohta vt. lähemalt: I. Loosme. H. Laakmanni osa rahvusliku liikumise aja raamatu väljaandmisel. — Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed III. Tln., 1964, lk. 103—169.

³ A. Tassa. Kivitrükikunstist. Materjale ja allikaid eesti kivitrükist XIX sajandil. Tln., 1951, lk. 4 ja 6. Käsikiri Fr. R. Kreutzwaldi nim. ENSV Riiklikus Raamatukogus.

sisse ja enam siduda raamatu sisuga. Puulõiget on raamatu-illustratsioonis rakendatud trükikunsti algusest alates. Oma odavuse tõttu on ksülograafia olnud rahvaraamatu kaunistuseks paljude aastasadade vältel ja domineerib ka eesti raamatukaunistuses 17. ja 18. sajandil. 18. saj. viimasel veerandil toimub puulõike arengus tähelepanuväärne murrang. Inglise Thomas Bewick hakkab rakendama nn. puupiste tehnikat, mis muudab puulõike maaliliseks, võimaldades paremat ja peenemat tööd. Uus meetod muudab ühtlasi graveerimise kergemaks ja laseb trükkida suuremat tiraaži. Th. Bewicki tehnika levib 1820.—1830. aastail kiiresti üle Euroopa ja oma odavuse ning eespool nimetatud eeliste tõttu kujuneb kõige enam rakendatavaks graafikaliigiks raamatu-illustratsioonis.

1835. a. asutab maalikunstnik ja graafik F. L. Maydell Tartus puulõike-töökoda, mis kujuneb silmapaistvaks graafikaasutuseks mitte ainult Eestis, vaid kogu Venemaa ulatuses.⁴ F. L. Maydell ja ta kaastöölised ning õpilased, nimekad baltisaksa kunstnikud A. H. Schmid, A. O. Gern, B. G. F. Kally, H. E. Hartmann, A. Daugell (Daugull) varustavad illustratsioonidega nii eesti kui ka vene ja saksa raamatuid, sealhulgas rohkesti ka Laakmanni trükiseid. 1860. aastate lõpul kujuneb produktiivseks raamatu-illustraatoriks eestlasest ksülograaf E. M. Jakobson.

1870. aastast alates, kui Tartu puulõiketöökoda pärast Maydelli koolkonna laialivalgumist minetab oma senise tähtsuse, tellitakse puulõike-töid järjest sagedamini suurtelt Saksa kirjastus- ja polügraafiaettevõtteilt.⁵ Laakmann hangib klišeetid peale Saksamaa ka Riia trükkali E. Platese tähevalamistöökojalt.⁶ Seoses klišeerimistehnika arenguga väheneb sajandi lõpul ksülograafiline illustratsioon eestikeelses raamatus.

1. Illustratsioon H. Laakmanni raamatus

19. sajandil muutub eesti raamat üldkujunduselt märksa tänapäevasemaks. Eelnenud sajandite trükiseid iseloomustavad vinjetid, initialsiaalid, kaunid kirjad ja frontispiss minetavad oma esmajärgulise tähtsuse raamatugraafikas. Kaunid ja graatsilised rokokoovinjetid, mis 18. saj. lõpu ja 19. saj. alguse eesti rahvaraamatus mõjusid mõnevõrra paradoksaalselt, asenduvad lihtsate sisu selgitavate piltidega. Raamat kujuneb rahvalähedasemaks ja arusaadavamaks mitte ainult sisu, vaid ka välise kujunduse poolest. Raamatukaunistus ei täida enam üksnes dekoratsiooni ülesannet, vaid kujuneb järjest enam lugejale abiks teksti mõistmisel.

⁴ A. Tassa. Puulõikekunstist. Materjale ja allikaid eesti puulõikest XIX sajandil. Tln., 1948, lk. 8 ja 9.

⁵ Vrd. sealsamas, lk. 11.

⁶ H. Laakmann. Klientide arved 1869—1878. — KM KO, f. 72, m. 7.

Illustratsioon selle sõna kitsamas ja täpsemas tähenduses⁷ hakkab eestikeelses raamatus ulatuslikumalt esinema 19. saj. teisel veerandil. Eelnevaist sajandeist võime märkida vaid üksikuid tekstipiltidega raamatuid, ja needki trükiti väljaspool Eestit.⁸ 19. saj. alguse raamatuist väärib esiletõstmist J. Hübneri teos «Kaks kord wiiskümmend kaks Piibli-luggemist...» (Tallinn, J. H. Gresseli trükk, 1821). Raamat on varustatud 30 vasegravüüriga, mis asetsevad eraldi lehtedel ja on teostatud saksa eeskujude järgi.⁹

1840. aastail suureneb märgatavalt tekstipiltidega varustatud raamatute hulk ja seda eriti H. Laakmanni poolt kirjastatud ja trükitud raamatuis. Kõige rikkamalt on illustreeritud ilukirjanduslikud teosed ja kalendrid.

1840. a. trükitakse Tartus tulevases H. Laakmanni trükikojas, mis sel ajal töötab veel Lindforsi pärijate trükikoja osakonnana, Kreutzwaldi rahvaraamat «Wina-katk». Raamatukesel on huvitav ja omapärane tehnilise meisterlikkusega väljatöötatud puulõikes frontispiss. See paljufiguuriline pilt on puusse lõigatud Tartus sündinud ksülograafi A. O. Gerni poolt. Puulõikel (9,5 × 7,7 cm) kujutatakse viinavaadi ümber tantsivat purjus rahvahulka ja vaadil istuvat torupilli puhuvat surma. Ideekavandi pildi koostamiseks andis Kreutzwald ise, kes küll soovis näha illustratsiooni tiitelvinjetina. «Küllalt suurel kõrgendikul asetsevas viinapudelis istub surm ja puhub torupilli, väikesed inimolendid tantsivad metsikult pudeli ümber; samal ajal kui siin ja seal tantsijate hulgast nagu surnud kärbeid alla langeb, voolab igast küljest esile uusi tantsuhimulisi nagu kärbeparvi» — sellisena kujutles Kreutzwald «Viina katku» tiitelpilti.¹⁰ Joonise puulõike jaoks tegi Kreutzwaldi soovil F. L. Maydell.¹¹ Maydell muutis küll mõnevõrra Kreutzwaldi kavandit, ent lahendas selle leidlikult ja fantaasiaküllaselt. 1881. a. annab H. Laakmanni poeg Karl Heinrich Laakmann teosest välja 2. trüki, kus sama pilt esineb kivitrukis frontispissina.

Illustreeritult saabub lugeja kätte ka Kreutzwaldi «Wagga Jenowewa ajalik elloaeg» (1. tr. 1842. a.), mis kujuneb erakordselt populaarseks. H. Laakmann trükib raamatukest 30 aasta vältel 7 korda ja hiljem ilmub see veel Schnakenburgi väljaandel. Laakmanni trükid on varustatud väikesemõõtmeliste puulõikega. Illustratsioonid väljendavad teksti kõige dramaatilisemaid kohti: Siegfriedi lahkumine Jenovevast, Jenoveva hukkamisele

⁷ Lad. *illustratio* — selgus, selgitus.

⁸ V. Sikk. Eesti raamatu välimusest. Trt., 1941, lk. 72.

⁹ H. Peets. Die graphische Ausstattung der estnischen Drucke des XVII und XVIII Jahrhunderts. — Gutenberg-Jahrbuch. 1937, lk. 226.

¹⁰ Vt. Fr. R. Kreutzwald D. H. Jürgensonile 28. V 1839. — Faehimanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Trt., 1936, lk. 179.

¹¹ Vt. D. H. Jürgenson Fr. R. Kreutzwaldile 23. IX 1839. — KM KO, f. 63, m. 1: 3.

viimine, ingli ilmumine Jenoveva ette, Siegfried kahetsevana Jenoveva jalge ees. Pildid on saksa algupäraga, pärinevad G. O. Marbachi rahvaraamatust «Geschichte von der heiligen Pfalzgräfin Genoveva». «Jenoveva» trükkitoimetamisel abistas Kreutzwaldi keele- ja kirjandusteadlane D. H. Jürgenson. Nagu nähtub ta kirjast Kreutzwaldile, tellis Laakmanni trükikoja ärijuht E. Rogmann puulõiked Saksamaalt.¹²

1842. a. saadab Laakmann raamatuturule Jõelähtme kirikuõpetaja G. H. Schüdlöffeli tõkelise teose «Jõggi merres». Väikeseformaadilises raamatukeses on 4 romantilist kivitrukis pildikest. Illustratsioonid pärinevad saksakeelsest originaalist, G. H. Schuberti teosest «Der Meeresstrom» (Tln., Lindfors trükk, 1836), mis ilmub koos venekeelse tõlkega. Pildid joonistas ja litografeeris L. Maydell,¹³ kelle signatuuri kannab saksakeelse väljaande teine pilt. Eestikeelsesse väljaandesse on üle võetud 4 illustratsiooni, kusjuures detailides esineb erinevusi; pildid litografeeris Tallinna kivitrukikal F. W. Macdonald.

Silmapaistvate tekstipiltidega on varustatud ka Kreutzwaldi «Reinovadder Rebbane», mis ilmub esmakordselt Laakmanni «Ma-rahwa kassulises Kalendris» (1848—1851) ja iseseisva raamatuna 1850. a. «Reinuvader Rebane» kujuneb õige suure levikuga rahvaraamatuks ja Laakmann annab raamatust välja veel kolm trükki. Nii kalendris kui ka iseseisvates väljaannetes illustreerivad teksti Tartu kunstniku A. Daugelli puulõiked. Osa pildikestest (kukk kanaga lõvi ees, Reinuvader kutsutakse kohusse, rebane kukke murdmas) on varustatud signatuuriga A. D. Puulõiked, mis on teostatud saksa kunstniku ja raamatuillustreerija L. Richteri järgi, pärinevad G. O. Marbachi rahvaraamatust «Reineke der Fuchs» (Leipzig, 1840).¹⁴ Illustratsioonid aitavad teravdada jutustuses esinevat rahvapärast satiiri ja ühiskonnakriitikat — rebaste, lõvide, oinaste, huntide jt. loomade kujudes võib tabada inimlike pahede ja nõrkuste väljanaanemist. Teose teises trükis (kannab ilmumisaastat 1860), mis sai paljude tsensorikärbete osaliseks, on tsensorikätt tunda saanud ka illustatsioonid. Selles väljaandes puudub kojapreestrit kujutava eesli kaelas rist, mis Marbachi raamatus ja Kreutzwaldi teose esimeses trükis esineb. Võib arvata, et Daugelli puulõiked suurendasid raamatu populaarsust ja aitasid kaasa mõistujutu feodalismivastase idee mõistmisele.

J. W. Jannseni ja L. Koidula jutukogu «Eesti Postimehe»

¹² D. H. Jürgenson Fr. R. Kreutzwaldile 19. IV 1841. — KM KO, f. 63, m. 1:3.

¹³ R. Loodus. Ludwig v. Maydell raamatuillustraatorina. — Tartu Riikliku Kunstimuseumi Almanahh I. Trt., 1964, lk. 64.

¹⁴ Vt. ka J. Kirchner. Lexikon des Buchwesens. Bd. 2. Stuttgart, 1953, lk. 643. A. Tassa märgib illustraatorina W. Kaulbachi, vt. lähemalt: A. Tassa. Puulõikekunstist, lk. 33.

öhtukõned» (1869) on varustatud 7 väikese puulõikega, mis pärinevad saksa rahvaraamatutest. Laakmann tellis nende klišeed Hamburgist Heyse tähevalamiskojast.¹⁵

Mõnevõrra on illustreeritud ka H. Laakmanni väljaantud tõlked, töölused ja katkendid klassikalisest kirjandusest, mis iseisvate raamatutena hakkavad ilmuma sajandi keskel. Teoses «Nore Robinsoni ello ja juhtumised» (1866) esineb A. H. Schmidi puulõige «Kaks laamatalle». M. Kirseli «Wilhelm Tellis» (1876) leidub samuti sisu illustreeriv pildike, millel puudub signatuur. 1870. a. H. Laakmanni väljaandel ilmuv «Evangeliiine» (katkend H. E. Beecher-Stowe «Onu Tomi onnikesest») on varustatud E. M. Jakobsoni puulõikes frontispissiga.

Ilukirjanduslikes väljaannetes esinevad illustratsioonid sagedamini aastail 1840—1870. Seejuures on pildimaterjaliga varustatud sisult väärtuslikumad raamatud, mille hulgas torkavad silma Kreutzwaldi teosed. Kaugelt valdavam osa Laakmanni trükikojast väljatulnud juturaamatutest, kõnelemata luulekogudest ja näidenditest, jõub lugeja kätte illustreerimatult.

Usna sageli esineb tekstipilte lastele määratud salmi- ja jutukogudes. Erilist tähelepanu väärrib J. W. Jannseni laulukogu «Eesti Laste-Rõõm» (1865). See väikeseformaadiline raamatuke sisaldab koos kaanepildiga 15 C. A. Schulzi tehniliselt meisterlikult teostatud litot. Piltidel kujutatakse loomi, mitmesuguseid töid ja toiminguid lapse kõige lähemast ümbrusest. Need elavad pildikesed, mis asetsevad eraldi lehtedel laulukeste eel, on köitvaks sissejuhatuseks järgnevale tekstile.

Lastekirjandusest jõuab lugejani illustreeritult veel J. W. Jannseni palveraamat «Laste Palve-ohvrid» (1870). Väikeseformaadiline õhuke raamatukene sisaldab 19 puulõiget, lisaks on veel väikesed pildid kaanel ja tiitellehel. Puulõigetes kajastub 19. saj. teise veerandi saksa rahvaraamatule omast väikekoodanlikku idüllit. Saksa raamatuillustratsiooni meenutavad ka puuokstest raamid ja keppraamid pildikeste ümber. Laakmann sai ilmselt puulõikeklišeed Riiast E. Platese tähevalamistöökodast koos saksakeelse raamatukesega, mille andis Jannsenile tõlkida.¹⁶

Üksikuid teksti ilustavaid pilte sisaldab 1876. a. ilmunud J. Permanni «Laste Lust». Rikkam illustratsioonidest on E. M. Jakobsoni vaimuliku sisuga jutustuste kogu «Laste sõber», mille kaks esimest jagu ilmusid H. Laakmanni kirjastusel 1874. ja 1877. a. Raamatud on varustatud autori enda puulõigetega. Peale tekstipiltide kaunistavad neid veel rohked initsiaalid, lõpp- ja algusvinjetid. E. M. Jakobsoni signatuuri kannavad I jaos 14 ja II jaos 5 kaunistust.

¹⁵ Altes Verlags-Conto von Jahre 1839—1880 der Laakmannischen Offizin.
— KM KO, f. 72, m. 12, lk. 210.

¹⁶ Sealsamas, lk. 217.

Ilukirjanduse ja lastekirjanduse kõrval kuuluvad rohkem illustreeritud trükiste hulka veel kalendrid. 18. saj. ja 19. saj. alguse kalendrid on sisult vähepakuvad, välimuselt väikesed peopesasuurused sedeetsraamatud. 19. saj. teisest veerandist alates omandab tähtsamat uue ilme nii sisu kui ka välimuse poolest. Kalendrite sisu laieneb, lehekülgede arv ning kaust suurenevad ja kalendrilisades hakkab järjest enam ilmuma jutustusi ja õpetlikke palasid. Koos sellega ilmub tähtsamatusse ka rohkem sisu illustreerivaid puulõikeid ja kivitrukiseid.

19. saj. sisukamad ja paremini kujundatud kalendrid trükitakse Tartus. 1838. a. hakkab ilmuma Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi väljaandel «Tarto ja Võrro-marahwa Kalender», mida 1840. a. asub toimetama Õpetatud Eesti Selts. 1845. a. hakkab H. Laakmann välja andma «Ma-rahwa kassulist Kalendrit» ja kutsub selle toimetajaks Kreutzwaldi.

Sedeetskaustas «Maarahva Kasuline Kalender» on ilmumise algpäevadest alates puulõigetega kaunistatud. Kalendaariumi osas esinevad iga kuu algul väikesed piklikud pildikesed (2,7 × 6,1 cm), mis kujutavad mitmesuguseid töid, toiminguid ja lõbustusi kooskõlas aasta-aegade ja korduvad ka edaspidistes aastakäikudes. «Kasulise Kalendri» esimese aastakäigu lisas toruvad silma A. H. Schmidil väikesemõõtmelised puulõiked. Schmidil on tähelepanuväärseid saavutusi loomade ja lindude ainestiku käsitlemisel, ta tehniliselt viimistletud puulõiked meenutavad Thomas Bewicki loomi kujutavaid töid.¹⁷ Kõne all olevas kalendrilisas on Schmidilt elevant, hääni ja kaameleid kujutavad puulõiked, 1847. a. kalendri vastavasisulisi kirjutusi illustreerivad pildikesed jääkarust, lõvist, tiigrist ja metshärjast. 1846. a. tähtsamatust ilustavad Schmidil puulõiked jutustust «Betti ja Toomas». Need 5 puulõiget kuuluvad kunstniku varasema puulõiketoodangu hulka ja on teostatud F. L. Maydelli joonistuste järgi.¹⁸ Esmakordselt ilmusid mainitud puulõiked teose venekeelses väljaandes «Бетти и Томс» (Trt., Schünmanni trükk, 1835), mis on varasem teadaolev Maydelli illustreeritud väljaanne.¹⁹

Teksti ilustavaid ja selgitavaid pilte leidub pea igas «Kasulise Kalendri» aastakäigus ja küllalt sageli nimekate ksülograafide omi. Kreutzwaldi juttudest on peale eespool vaadeldud «Reinuvader Rebase» tagasihoidlikuma arvu puulõigetega ilustatud «Üks ööpilt» 1853. a. ja «Videvik» 1859. a. kalendrilisas.

«Kasulise Kalendri» kaudu said laiematele hulkadele tuttavaks L. Maydelli joonistused kodumaa ajaloo sarjast, mis illustreerivad pikemat kalendrijutustust «Kuidas rahvas meie Maal risti usulikuks sai». «Theodorichi misjonimatk», «Piiskop Bertholdi

¹⁷ A. Tassa. Puulõikekunst, lk. 8 jj.

¹⁸ Sealsamas, lk. 19.

¹⁹ R. Loodus. Ludwig v. Maydell, lk. 64.

F. L. Maydelli ja O. Gerni frontispiss Fr. R. Kreutzwaldi teesele «Viina katk» (1840).

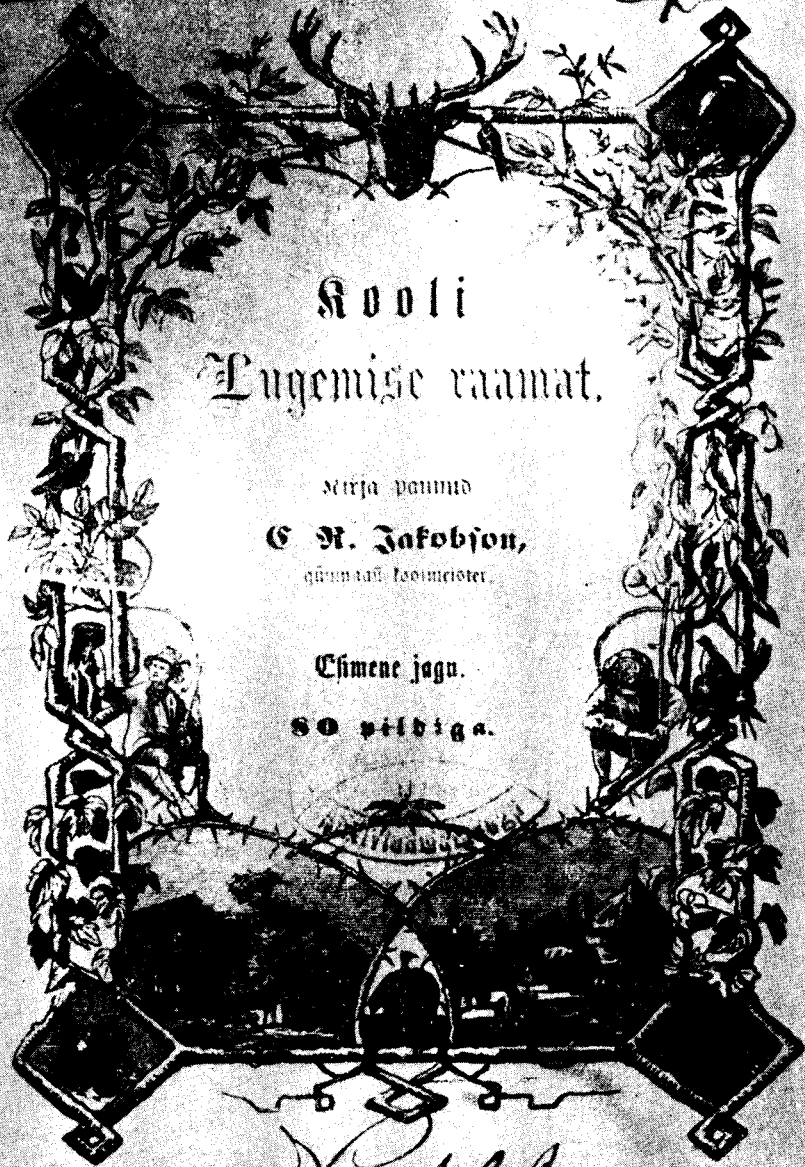
A. Daugeli puulõige Fr. R. Kreutzwaldi jutustusele «Reinuvader Rebane» «Maarahva Kasulises Kalendris» 1848.

Illustratsioon J. W. Jannseni teosele «Eesti laste rōõm» (1865). C. A. Schulzi litograafia.

1824/1.

A 74.

Kooli
Lugemise raamat.

kirja pannud

E. M. Jakobson,
gümnaasii õpetaja.

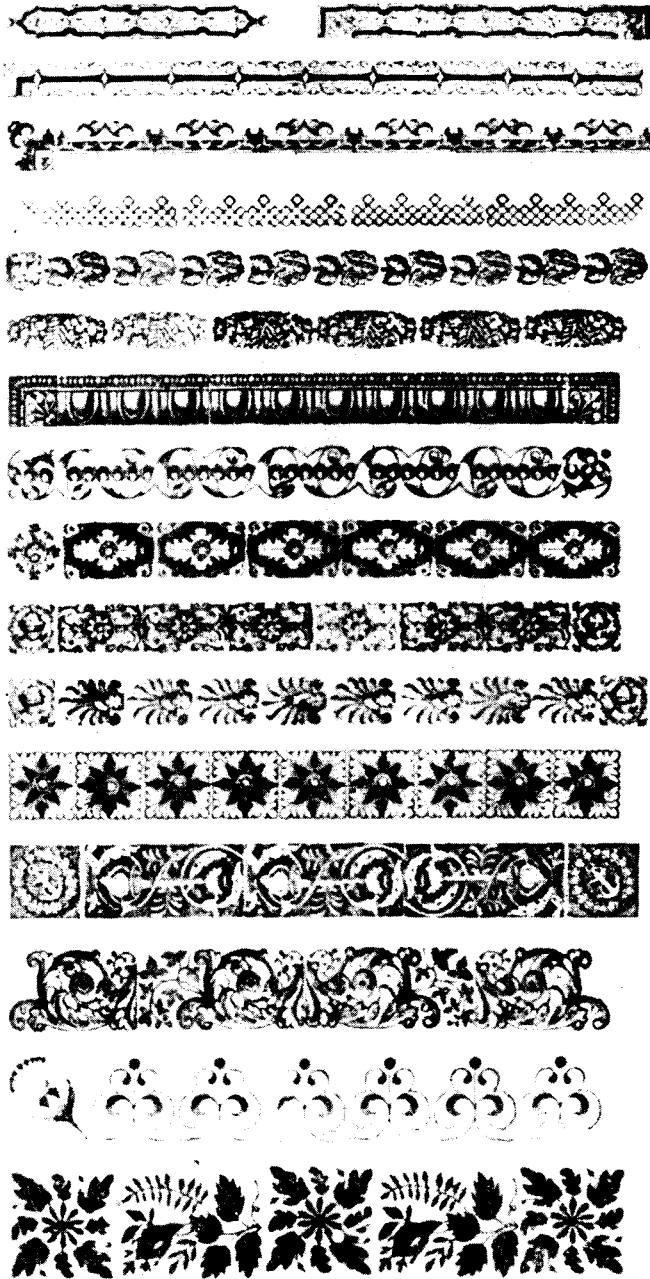
Esimese jagu.

60 pildiga.

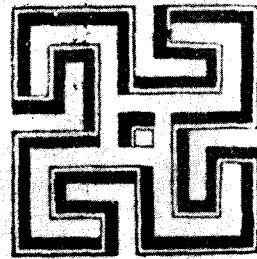
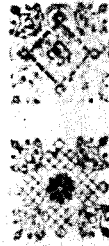
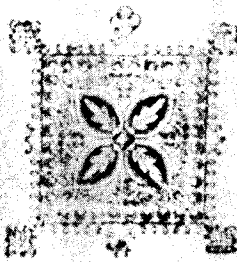
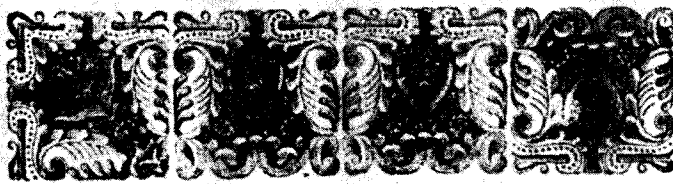
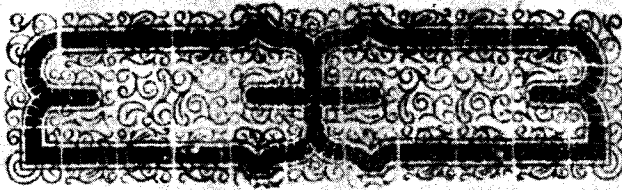
1867

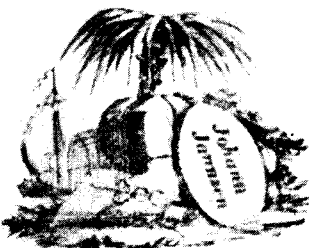
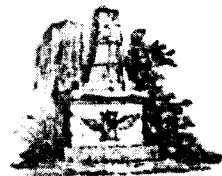
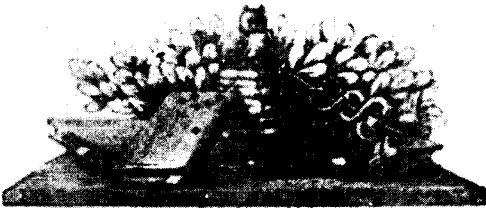
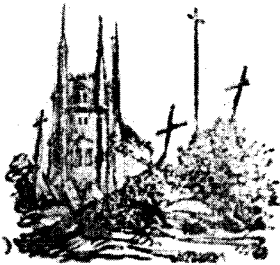
Tartus, 1867.

Trükitud ja müüa G. Laakmanni juures

Näiteid H. Laakmanni trükikojas ehisraamidest.

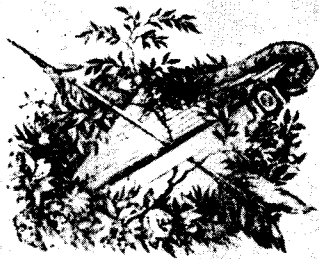

H. Laakmanni trükikoja vinjette.

Nr. 20.

Nr. 21.

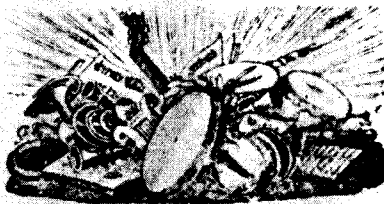
Nr. 22.

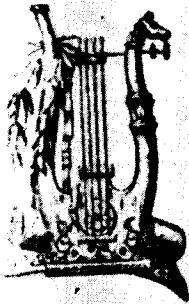
Nr. 23.

Nr. 24.

Nr. 25.

Nr. 26.

Nr. 27.

32.

Nr. 31.

surm» ja «Kaupo paavst Innocentius III juures» 1861. a. kalendris ei ole absoluutse täpsusega puusse lõigatud, vaid võtavad Maydelli joonistustest keskosa. 1862. aastakäigus esineb puulõige Maydelli «Beverini linnuse piiramisest».

OES-i toimetusel ilmuvat kalendrit, mis 1843. a. alates kannab nimetust «Ma-rahva Kalender ehk Tähtraamat», hakkab H. Laakmann trükkima 1855. a. alates. Juba selle väikese pikliku formaadiga kalendri esimesed aastakäigud torkavad silma litograafiliste ja ksülograafiliste illustratsioonidega G. F. Schlaterilt, Ed. Hault, H. E. Hartmannilt ja F. L. Maydellilt.

1854. a. peale esineb «Maarahva Kalendris» rohkesti Tartu maalikunstniku ja graafiku H. E. Hartmanni puulõikeid. Hartmanni detailrikkad puulõiked hakkavad meie lugejale tutvustama kodumaad, asendades eestikeelseis väljaandeis seni domineerinud võõraste linnade ja maade vaated Tartu, Tallinna, Viljandi, Narva jt. kodumaa linnade ja maakohtade vaadetega. Hartmanni puulõiked esinevad sageli ka frontispissina. Nende rohket kasutamist teksti juures soodustab väike formaat. Hartmanni illustatsioonid leidub kõigis «Maarahva Kalendri» aastakäikudes a. 1854—1862, kusjuures eriti rikkalikult on illustreeritud kuuekümnendate aastate esimesed aastakäigud. 1860. a. kalendri kirjutisi illustreerivad Hartmanni puulõiked: «Vaade Kalevipoja sängile», «Vaade Pühajärvele», «Vaade Vastseliina lossi varemetele», «Vaade Vastseliina varemetele jaanitule valgusel». 1861. a. kalendris esinevad etnograafiliselt huvitavad puulõiked Vastseliina ümbruse rahvarõivaist: «Setu naised rahvariides Vastseliina ümbrusest» ja «Setu mees rahvariides Vastseliina ümbrusest». Kõik nimetatud illustatsioonid (nagu enamik Hartmanni puulõikeist) on signeerimata.

1860. aastate lõpust alates esineb H. Laakmanni kalendrites, mis muutuvad formaadilt suuremaks ja üldilmelt tänapäevasemaks, ilustavaid pilte märksa harvemini. 1870. aastail, kui Tartu puulõiketöökoda oli minetanud oma senise tähtsuse, leidub «Eesti rahva Kasulises Kalendris» (endine «Maarahva Kasuline Kalender»), «Eesti Postimehe Kalendris» ja «Tarto Kalendris» (endine «Maarahva Kalender») vaid üksikuid puulõikeid.

19. saj. keskel kasvab ka eestikeelsete õpikute arv ja mitmekesisus nende sisu. Senise vaimuliku ilmega kooliraamatu kohale asub ilmaliku sisuga õpperaamat, mis hakkab järjest enam tuginema teaduslikele alustele. Kooliraamatu sisulise arenguga peab sammu ka välimus. Tekib illustreeritud õpik.

19. sajandi esimese poole kooliraamatuid (valdavas osas aabits-katekismused) leidub pildimaterjali vaid üksikuil juhtudel. 1841. a. ilmub H. Laakmanni trükikojas «Luggemisse Ramat laste kolitamise tarvis», mis kuulub meie vanimate illustreeritud aabits-katekismuste hulka. Oktaavformaadis väike raamatukene sisaldab tähestiku, veerimisharjutused, kümmekond ilmaliku

sisuga pala ja värssi, vaimuliku teksti, arvutusõpetuse koos ükskordühega ja eeskirjad kirjutamiseks. Ilmaliku sisuga lugusid illustreerivad väikesemõõtmelised asjalikud puulõiked loomadest, lindudest ja putukatest.

Tähelepanuväärseks sammuks edasi koolikirjanduse arengus on 1852. a. alates ilmuv J. G. Schwartzi toimetatud 8-kõiteline «Koli-ramat» (H. Laakmanni trükk ja kirjastus). Iga «Kooliraamatu» köide moodustab sisult iseseisva õpiku, käsitledes eri ainet. Väliselt on kõik köited ühtlased: formaat läheneb kuldloikele. tiitelhed on ühetaolise tekstipaigutusega, ainult vinjetid tiitelhetedel varieeruvad vastavalt õpiku sisule. «Kooliraamatu» osade ühtlase kujunduse nägi ette kirjastusleping, mis rõhutas, et kõik köited trükitaks ühesuurusele paberile ja antaks välja ühesuguses formaadis, et hiljem oleks võimalik neid ühte või kahte raamatusse kokku köita. H. Laakmanni kohustati valima õpikule hea tugev paber ja selge kiri. Paberi valik toimus Schwartzi poolt üleantud proovi alusel.²⁰ Tekstiillustratsioonide poolest on rikas 1853. a. ilmunud III köide — E. Fr. Lossiuse «Õppetus Jumala loomadest, mis Ma peäl on». Raamatu loodusteaduslikke palasid illustreerib 79 puulõiget, millest 10 kannab A. H. Schmidit ja 8 A. O. Gerni signatuuri. Samasse köitesse on kandunud illustratsioonid ka Laakmanni poolt 1841. a. väljaantud aabitsast. Teised «Kooliraamatu» köited on illustatsioonidelt märksa vaesemad. II, V ja VI köites esineb mõningaid sisu selgitavaid skeeme ja jooniseid, V köite (geograafia) osa eksemplare peaksid Laakmanni kirjastuse kontoraamatu andmeil olema varustatud Schlatteri litograafias teostatud Euroopa kaardiga.²¹

Murranguline tähtsus nii koolikirjanduse sisulises kui ka kujunduslikus arengus on C. R. Jakobsoni õpikutel. Nende peamiseks illustreerijaks on autori vend, ksülograaf ja vaimulik kirjamees Eduard Magnus Jakobson. E. M. Jakobson on esimesi eesti raamatuillustreerijaid. Tema esimesed puulõiked ilmuvad 1866. aastal Laakmanni trükitud «Eesti Postimehe Jututoas»²² ja 1867. aastast alates saavad laiadele hulkadele tuntuks C. R. Jakobsoni kooliraamatute kaudu.

C. R. Jakobsoni «Uus Aabitsaraamat» ilmub 1867. a. autori enda kirjastusel, trükitud Peterburi Keiserliku Akadeemia trükikojas. Teise ja kolmanda väljaande trükib ja kirjastab H. Laakmann (2. tr. 1878. a., 3. tr. 1880. a.). Erinevalt esitrükist on kordusväljaanded varustatud märksa suurema arvu illustatsioonidega, mis on paigutatud lugemisharjutuste vahele. Need E. M. Jakobsoni puulõiked ei ole küll alati sisulises kooskõlas

²⁰ Kirjastusleping H. Laakmanni ja J. G. Schwartzi vahel 15. sept. 1852. — KM KO, f. 72, m. 5:2, l. 1.

²¹ Altes Verlags-Conto, lk. 118. Ühtegi kaardiga eksemplari ei ole allakirjutanu näinud.

²² A. Tassa. Puulõikekunstist, lk. 53.

juuresolevate lugemisharjutustega, nagu tavaks on meie hilisemates aabitsates. Lugemaõpetamise kõrval püüab aabits huvi äratada ka joonistamise vastu. C. R. Jakobsoni soovil on 2. ja 3. trükile lisatud «Harjutamised joonistamises» 140 skemaatilise joonise näol. Neis E. M. Jakobsoni joonistes tegi autor enne trükkimist mõned parandused, joonistades ise 2 eesti õllekappa.²³ Nagu aabitsa koostaja eessõnas märgib, tuli lapsel iga päev ära õppida ühe eseme joonistamine.²⁴

1867. a., kui ilmub Laakmanni väljaantud C. R. Jakobsoni «Kooli Lugemise raamat» I, kuulutab «Eesti Postimees»: «Raamatu kiitmiseks ei ole tarvis muud ütelda, kui et meie üht saksa-keelset kooli lugemise raamatut mitte ei tunne, mis suuruse ja piltide ilu poolest selle raamatu kõrvale sünniks ja mis hinna poolest enam kui kahe korra kallim ei oleks.»²⁵ Raamat ilmub suuremas oktaavformaadis tugevate pappkaantega 80 puulõikes illustratsiooniga ja tuleb müügile 50 kopika eest. 1875. a. ilmub teine ja 1876. a. kolmas köide vastavalt 46 ja 40 illustratsiooniga. Puulõiked Jakobsoni lugemikes on asjalikud, ülevaatlilikud ja täidavad sisu seletavat ülesannet. Vastavalt lugemispalade sisule on I köites ülekaalus loomi, linde ja taimi kujutavad pildid; II köites, mis tutvustab ka kodumaa linnu ja maakohti, esineb ühtlasi Tallinna, Tartu ja Viljandi vaateid. Valdava osa puulõikete teostajaks on E. M. Jakobson, kelle signatuur esineb kolmes lugemiku köites küll vaid 29-l illustratsioonil. Jakobsoni illustratsioonide hulgas leidub ka ta enda joonistuste järgi puusse lõigatud.²⁶ Tartu kunstnikest leidub lugemikus Schmidi, Gerni ja Hartmanni puulõikeid, millest enamus on lugejale tuttavad Laakmanni varasematest väljaannetest: Kreuzwaldi kogumikust «Maailm ja mõnda» ja Lossiuse raamatust «Õppetus Jummalaloma-dest». Nagu C. R. Jakobson kasutas «Kooli lugemise raamatu» koostamisel mitmesuguseid saksa eeskujusid, sealhulgas ka A. E. Brehmi teoseid,²⁷ nii on ka suur osa lugemiku illustratsioonidest saksa algupäraga. Näiteks esineb lugemikus illustratsioone A. E. Brehmi kümneköitelisest teosest «Thierleben», mille illustreerimisel oli tähtis koht saksa maalijal ja joonistajal Robert Kretschmeril.²⁸ Jakobsoni lugemikud oma rikkaliku pildmaterjaliga kujunevad populaarseks ja levivad suurtes tiraažides. Kuni 1906. aastani ilmub I köitest 16 trükki, mis kõik täielikult või osaliselt kordavad esimese väljaande illustratsioone.

²³ C. R. Jakobson H. Laakmannile 14. V 1877. — KM KO, f. 72, m. 3 : 6.

²⁴ C. R. Jakobson. Uus aabitsaraamat. Trt., 1880, lk. 3.

²⁵ Eesti Postimees 25. X 1867, nr. 43.

²⁶ R. Loodus. Eesti varasem raamatugraafika. Tln., 1966, lk. 14.

²⁷ Vt. C. R. Jakobson J. Kölerile 13. IX 1871. — KM KO, f. 70, m. 1 : 6.

²⁸ Vrd. A. E. Brehm. Thierleben VIII. 2. Aufl. Leipzig, 1879, lk. 131 ja C. R. Jakobson. Kooli Lugemise raamat III. Trt., 1876, lk. 44.

C. R. Jakobsoni «Weikene Geograafia» ilmub 1868. a. H. Laakmanni «kulu ja kirjadega» ning sisaldab samuti rikkalikult illustratiivset materjali. Raamatu algul on 10 skeemi ja kaarti, edasi järgnevad teksti illustreerivad pildid, millest erramus kannab E. M. Jakobsoni signatuuri. 1873. a. ilmub «Geograafia» täienduseks «Kooli atlas ehk Maa kaardiraamat». Atlas sisaldab 16 L. Höflingeri litograafias trükitud kaarti. C. R. Jakobson annab ise kõrge hinnangu atlase kujunduslikule küljele. Ta kirjutab 1872. a. Eesti Kirjameeste Seltsile: «Töö on kivilõikaja poolt nii kauniste tehtud, et selle raamatuga muu rahva kõige ilusama kaardi-raamatute kõrva võime astuda.»²⁹

Tähelepanuvääriv on C. R. Jakobsoni püüd iga hinna eest oma õpikud välja anda illustreeritult. Kirjamees ei hooli seejuures vaevast ja hoolet ega rahalistest takistustest. Puulõiked lähevad Jakobsonile küllalt kalliks maksma. Kirjas Jaan Adamsonile märgib ta, et «Uue aabitsaraamatu» pildid maksid 75 rbl., luge-mikkude omad 700 rbl. ja geograafia õpikul 280 rbl.³⁰ Luge-mikkude eest honorariiks saadud 4500 rublast läks Jakobsonil 15—16% vennale illustratsioonide kulude katteks.

H. Laakmanni väljaantud õpikutest torkab silma rohkete illustratsioonide poolest veel J. Permanni «Looduse lugu» I—II (1878—79). Teos on varustatud väga suure arvu puulõigetega — II köite 216-l leheküljel esineb 173 pilti. Valdav enamus neist illustratsioonidest kordab E. M. Jakobsoni, Gerni ja Schmid'i puulõikeid, mis varem ilmusid Jakobsoni ja Lossiuse kooliraamatutes.

Võrreldes teiste Laakmanni väljaannetega on õpikute illustratsioonid märksa elulähedasemad ja kujutavad kohati loodusteadusliku täpsusega natuuri. C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamat» ja «Kooli atlas» on tähelepanuväärse illustratsioonilise teostusega. Jakobsoni kooliraamatud jäävad ka kujunduslikust küljest üsna pikaks ajaks eeskujuks meie järgnevatele õpikutele.

Populaarteaduslik raamat, mis jagab rahvale teadmisi ja õpetusi elu korraldamiseks, on vaadeldaval perioodil valdavas osas illustreerimata. Rohke pildimaterjaliga torkab seda liiki kirjan-duse hulgas silma H. Laakmanni väljaantud Kreutzwaldi popu-laarteaduslik kogumik «Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on» I—V (1848—49), mida võib lugeda ka esimeseks illustreeritud eestikeelseks ajakirjaks. Seoses puulõikeillustratsiooni laialdase levikuga 1830. aastatel hakkasid Inglismaal ja Saksamaal ilmuma silmapaistvalt illustreeritud populaarsed ajakirjad «Penny Magazine» ja «Pfennig-Magazin». Kreutzwald vihjab oma kirjades mitmel korral «Maailm ja mõnda» ja «Pfennig-Magazini» sisuli-sele ja kujunduslikule lähedusele.³¹ Kreutzwaldi väljaanne mee-

²⁹ C. R. Jakobson Eesti Kirjameeste Seltsile 26. VI 1872. — KM KO, f. 15, m. 3: 1.

³⁰ C. R. Jakobson J. Adamsonile 29. IX 1869. — KM KO, f. 2, m. 1: 4.

³¹ Vt. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Tln., 1959, lk. 141, 245.

nutab tõepoolest juba väliselt oma suurema kvart-kaustaga, kahe veerus paigutatud tekstiga ja rikkaliku arvu suuremõõtmeliste (kuni $21,3 \times 14,8$ cm) puulõigetega «Pfennig-Magazini». Paljud kirjutised ja illustratsioonid, eriti «Maailm ja mõnda» esimestes annetes, pärinevad «Pfennig-Magazinist».³² Kogumiku koostamise mõtte algatajaks oli Laakmann, kes nähtavasti oli saanud «Pfennig-Magazini» puuplaate ja pöördus Kreutzwaldi poole, et ta tõlgiks vastavad palad ja hakkaks samailmelist eestikeelset väljaannet koostama.³³ «Pfennig-Magazin» oli oma ilmumise algul eeskujuks võtnud inglise ajakirja «Penny Magazine»³⁴ ja nii kandus Kreutzwaldi kogumikku saksa ajakirja vahendusel ka rohkesti inglise puulõikeid. Terve rida teose puulõikeist kannab inglise ksülograafi M. Jacksoni signatuuri. Kohalike kunstnike illustratsioone leidub «Maailm ja mõnda» kahes viimases andes. Siin esinevad neli A. H. Schmid'i puulõiget: kaamelid, laamad, hüään ja tiiger; A. O. Gerni puulõikeist: sebra, hüljes ja merihobune; kirjutist «Tarto vana toompä-kirriko mürid» illustreerivad A. M. Hageni jooniste järgi teostatud puulõiked Toome varemest, mis on A. Tassa andmeil valmistatud Londonis.³⁵

Kreutzwaldi rahvavalgustusliku iseloomuga teostest ilmub illustreeritult veel «Ma- ja Merre pildid» I (1850). Sedeetskaustas raamatuke sisaldab 11 väikesemõõtmelist puulõiget, milliste hulgas esineb ka Schmid'i ja Gerni töid.

Pildimaterjaliga on varustatud ka Kreutzwaldi «Maailma ja mõnda» mõnevõrra järeleaimav J. Kunderi kogumik «Mõnda loodusest ja täadusest» I—II (1876—1879). Siin esinevad puulõiked ei ole enam uudsed, vaid peaaegu kõik kordavad varasemate trükiste illustratsioone: Kreutzwaldi mainitud teose, C. R. Jakobsoni «Väikese geograafia» ja «Kooli lugemise raamatu» omi — Laakmann oli ära kasutanud trükikojas leiduvaid puuklotse. Kogumik ilmus illustreeritult J. Kunderi erilisel soovil, nagu kirjastaja märgib kirjas C. R. Jakobsonile.³⁶

K. A. Hermanni «Suur Saksa-Prantsuse sõda a. 1870 ja 1871» (1873) on üks väheseid litograafiliste tekstipiltidega eestikeelseid raamatuid. Laakmanni kirjastuse kontoraamatu andmeil on illustatsioonid teostanud Tartu litograaf C. A. Schulz.³⁷ 8 litot eraldi

³² Vrd. tekste ja illustratsioone Ma-ilm ja mõnda I, 1848, lk. 8, 12, 15, 21, 23, 24 ja vastavalt Pfennig-Magazin, 1833, lk. 80, 325, 124, 49, 201, 197.

³³ Fr. R. Kreutzwald Fr. R. Faehlmanni 12. VI 1849. — Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus, lk. 153. Fr. R. Kreutzwald Lugejale. — Ma-ilm ja mõnda V. Trt., 1849, lk. 160.

³⁴ Vrd. A. Tassa. Puulõikekunstist, lk. 7. Vrd. ka illustratsioone: Penny Magazine, 1834 ja Pfennig-Magazin, 1835.

³⁵ A. Tassa. Puulõikekunstist, lk. 8.

³⁶ H. Laakmann C. R. Jakobsonile 4. II 1877. — KM KO, f. 47, m. 23: 37.

³⁷ Altes Verlags-Conto, lk. 231.

lehtedel kujutavad lahingustseene ja ajaloolisi isikuid nagu Napoleon, Preisi kuningas Wilhelm, Bismarck jt. Raamatu lõpus on L. Höflingeri litograafias teostatud koloreeritud maakaart.

H. Laakmanni trükitud ja kirjastatud J. Kõrvi teos «Vene-Türgi sõda 1877» (1877—1878) on varustatud trükitehniliselt hästi teostatud maakaardiga, mis kuulub juba Laakmanni kivitrükikoja toodete hulka.

Vaimulik kirjandus, mis 19. saj. keskel loovutab oma esikoha ilmaliku sisuga raamatule, ei ole illustratsiooni poolest rikas. 18. sajandil piiblit ja testamenti kaunistav kunstipärane frontispiss on kadunud ja enamike usuliste raamatute kaunistus piirub trafaretse piiblivinjetiga tiitellehel või kaanel.

Tekstiillustratsioonid esineb kõige rohkem piiblitlugudes, mille väljaandmine 19. saj. keskel sageneb. 1860. a. H. Laakmanni trükikojast väljatulnud raamat «Viiskümmend kaks Piibli Luggu Vannast Testamendist ja viiskümmend kaks Piibli Luggu Uuest Testamendist» on kaunistatud 119 puulõikega. Raamatu eessõnas märgib Laakmann, et pildid on raamatu jaoks kinkinud Kalwi linna kogudus. Seega on puulõiked saksa päritoluga ja tõenäoliselt üle võetud koos tekstiga.

Tähelepanuväärse kujundusega on veel H. Laakmanni trükitud «Lühhikenne piibli luggude õppetud hakkatusseks lastele» (1863), mis sisaldab 52 kivitrükipilti.

E. M. Jakobsoni puulõigetega on varustatud J. Schwani «Missioni mesilane» I (1873) ja E. M. Jakobsoni enda väljaanne «Siioni Sõnumetooja leht» I (1877). «Siioni sõnumetooja leht» on ilustatud 62 väikesemõõtmelise puulõikega, millistest 11 kannab E. M. Jakobsoni signatuuri. Osa siin olevaist piltidest kordab «Laste sõbras» esinevaid sama kunstniku illustratsioonid. Teksti hulgas esineb ka vinjette ja initsiaale E. M. Jakobsonilt.

Suur osa E. M. Jakobsoni illustratsioonidest nii äsja vaadeldud vaimulikes kui ka varem vaadeldud raamatuis ei kuulu kunstniku algupäraste tööde hulka. E. M. Jakobsoni kunstiloomingus leidub rohkesti võõraste motiivide laenamist, eriti saksa eeskujude jäljendamist. Ta graafikatooted on suures osas mõjustatud saksa raamatuillustraatori Ludwig Richteri loominguist. Jakobsoni puulõigetes, eriti vaimulikes teostes ja lasteraamatutes, esineb samasugust romantilist rahvaelu kujutamist, väikekodanlikku heasüdamlikkust ja idüllitsemist nagu Richteri illustreeritud saksa rahvaraamatutes. Illustratsioonide hulgas esineb neid, mis on puusse lõigatud peaaegu täpselt L. Richteri tööde järgi, vahel mõnede eestipärastatud detailidega. Jakobsoni teostatud initsiaalid vegetabiilsete kaunistuste ja spiraalsete suletõmbeilustustega meenutavad samuti saksa raamatukaunistust. Reprodutseeriva illustratsiooni kõrval esineb Jakobsonil ka algupäraseid puulõikeid. Asjalikud ja huvipakkuvad on ta kooliraamatute illustratsioonid.

2. H. Laakmanni raamatu kaas ja tiitelleht

16., 17. ja 18. sajandil läks eestikeelne raamat müügile kas köites või hiljem ka nn. pimedas kaanes — harilikust valgest või värvilisest paberist kaanega ilma ühegi tüpograafilise märgita. 19. sajandi raamat hakkab ka väliselt kujunduselt märgatavalt lähenema tänapäeva raamatule.

Seoses raamatutoodangu kasvuga ja raamatuturu laienemisega 19. saj. II veerandil tekib raamatutrükikaleil, -kirjastajail ja -kaupmeestel vajadus kiiremini orienteeruda järjest kasvavas raamatute hulgas. Ka ostja, kellele raamatu valiku võimalused järjest laienevad, tahab hõlpsasti ülevaadet saada müügil olevaist raamatuist. Sel ajal sagenevadki trükitud kaaned, mis esitavad ostjale ja müüjale kõige olulisemad andmed raamatu kohta. Et üht raamatut teiste hulgast esile tõsta ja ostja tähelepanu raamatule tõmmata, ilmub raamatukaanele lisaks raamatu autorile, pealkirjale ja ilmumisandmeile veel trükitehnilisel või graafilisel teel teostatud kaunistus ehisraami ja vinjeti näol. Tavaliselt kor-dab kaanel olev trükitekst kas osaliselt või täielikult tiitellehe teksti, harvadel juhtudel terviklikult kogu tiitellehe põhikompositsiooni. Sajandi keskel sagenevad ka värvilised kaaned ja kaue-mat vastupidavust nõudvaile suuremakaustalistele raamatutele, eriti õpikutele, ilmuvad trükitekstiga pappkaaned.

Raamatukaane tüüpiliseks kaunistuseks vaadeldaval perioodil on tüpograafiline ehisraam. Ehisraamid H. Laakmanni raamatu-tes on mitmekesised, haarates mitmesugust ornamentikat.³⁸ Esineb päris lihtsaid lineaarseid raame, mis koosnevad peen-, pool-jäme- või jämejoonest, vahel ka kahest paralleeljoonest. Sagedasteks ornamentääraste koostisosadeks on lihtsamad või keerukamad geomeetriselised elemendid: punktid, sõõrid, nelinur-gad, kolmnurgad. Esinevad ka mitmesugused stiliseeritud õis- ja lehemotiivid, eelnenud sajandite raamatukaunistusele iseloomuli-kud palmeti- ja akantusemotiivid. Paljusid Laakmanni raamatu kaasi kaunistab meanderornamendist koosnev ehisraam.

Ehisraam Laakmanni trükistes koosneb kas ühest süstemaati-lisest motiivist või harvemini kahest motiivist, kusjuures nurga-motiiv on erinev. Vähestel juhtudel esineb kolmas uudne motiiv külgäärste keskel. Ehisraamide laius varieerub mõnemillimeet-rilistest joonääristest kuni laiade ornamentääristeni, mis võivad kujuneda dekoratiivseteks kaarteks või peaaegu kogu raamatu kaant katvaiks dekoratiivseiks mustreiks. Kaunis, tüpograafilise ornamendiga kaetud kaas on Kreutzwaldi «Viina katkul».

Ühtlase ja stiilsema kaaneteostusega torkavad silma luuletus-gogud. Mõnevõrra renessansi raamatu dekoratsiooni meenutav

³⁸ Vrd. ka *Probeblätter der Lettern, Titelschriften, Verzierungen, Vignetten etc. aus der Buchdruckerei von Heinrich Laakmann in Dorpat. Trt., 1856.*

stiliseeritud taimemotiividest ornamentääris on F. Kuhlbarši väikesel sedeetskaustas luulekogul «Vastse Laulo ja kannel» (1863). Ka Koidula «Emajõe Öpiku» (1867) kaas on kaunis oma akantusmotiivist lähtuva ehisraamiga ja kandlevinjetiga. Kreutzwaldi «Rahunurme lillede» I (1871) kolmes värvis teostatud kaant illustreerib ebasümmeetriline kolmest küljest raamatu tiitlit piirav raam. Kibuvitsaoks, roosikimbuke, võorasemad, päike, mesilased, pääsuke ja laululind peegeldavad selleaegsele raamatukaunistusele omast idüllitsevat laadi.

Tüpoograafiliste ehisraamide kõrval esineb Laakmanni trükistel ka enam või vähem vabalt visandatud pildilise iseloomuga ksülograafilisi või litograafilisi kaanekaunistusi. Omapärase kaaneteostusega on C. R. Jakobsoni «Rõõmus laulja» (1872). Kaaneillustratsiooni on J. Schwani joonise järgi puusse lõiganud E. M. Jakobson ja see kannab mõlema kunstniku signatuuri. Raamatu kaant piiravad saksa raamatuillustratsioonile iseloomulikud keppraamid, mille vahel on kaks paljufiguurilist pilti. E. M. Jakobsoni algupärane talutuba kujutav puolõikepildike on J. Schwani jutukogu «Missioni mesilane» I kaaneillustratsiooniks. Koidula-Jannseni kogumiku ««Eesti Postimehe» õhtukõned» kaant kaunistab E. M. Jakobsoni puolõikevinjett. Litograafilised kaaned on J. W. Jannseni «Eesti laste rõõmul», J. Kõrvi teosel «Vene-Türgi sõda 1877» I—IV, kogumikul «Mõnda loodusest ja teadusest» jt. Nendegi trükiste kaanekaunistuses on kasutatud keppraame.

Märksa tagasihoidlikumalt on illustreeritud Laakmanni trükikoja raamatute tagakaaned. Ehisraam esineb siin siiski küllalt sageli, kas korrates esikaane äärist või ilustades kaant uue ornamendiga. Vinjett, mis esineb harva esikaanel, on tagakaanel sagedasem. Sajandi teisel poolel sagenevad raamatukaante pöördel raamatute müügikuulutused ja eriti 70. aastaist peale lisandub siia veel igasugune ärireklaam.

Laakmanni trükistel esineb üsna tihti sama teose puhul erineva kaanekujundusega eksemplare. Näiteks Jakobsoni teosel «Rõõmus laulja» leidub eespool kirjeldatute kõrval veel ilmselt hiljem trükitud tagasihoidlikumalt kujundatud ehisraamiga kaasi. Vahel kasutatakse ühe tiraaži juures erinevaid kaanepaberi liike, varieeruvad värvid. Ka on tavaks saata osa eksemplare müügile köidetuna, teine osa brošeeritult odavama hinnaga. «Viimasel ajal ilmuvad meil eestikeelsed raamatud enamasti kahesugusel kujul, ainult brošeeritult ja köidetult, nii et igaüks oma soovi kohaselt võib valida», iseloomustab Kreutzwald 1860. a. raamatuturgu.³⁹ Nagu näitab Laakmanni köiteraamat, läksid raamatute tiraažid köitekotta osade kaupa, kõige sagedamini 100—200

³⁹ Fr. R. Kreutzwald G. Schultz-Bertramile 4. III 1860. — Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Tln., 1959. lk. 86.

eksemplari korraga⁴⁰ ja nähtavasti on sellega seotud ka samade trükiste erinevad kaaned.

Kui raamatukaane tüüpiliseks ilustuseks on ehisraam, siis tiitellehte Laakmanni trükistes kaunistab kõige sagedamini vinjett. Vaadeldava perioodi tiitelleht on sageli üle kuhjatud tüpograafilise materjaliga. Raamatute pealkirjad on pikad, lisaks sellele esinevad tihti veel põhjalikud seletavad alapealkirjad, kus esitatakse mitmesuguseid täiendavaid andmeid autori kohta. Tiitellehel võib esineda ka moto. Ilmumisandmetega kõrvuti tuuakse paljudes trükistes ära ka raamatu müügikoht ja vahel ka hind, mis näitab, et raamat kujuneb järjest enam äritsemisobjektiks. Kõige selle tulemusena esineb raamatu tiitellehel harilikult 10—15 rida, vahel isegi 18 rida trükikirja. Tiitellehe üksikuid elemente eraldatakse tüpograafiliste joonte ja ornamentidega ning erinevate kirjade kasutamisega. Kirja iseloom ja kraad varieerub ühel tiitellehel 10—12 erineva šrifti kasutamiseni. Ilmumisandmed tiitellehe alumises servas on alati eraldatud tüpograafilise joone või vinjetiga, sagedane on ka pealkirja või alapealkirja järel esinev joon. Seega tüpograafilised jooned, mida esineb tiitellehel 2—3 ja mis esimesel vaatlusel mõjuvad ülearustena, kuhjates isegi tekstirohket tiitellehte, omavad siiski teatavat funktsiooni — teha tiitelleht lugejale ülevaatlikumaks ja arusaadavamaks.

Vinjett jääb 19. sajandil eelkõige tiitellehe ilustuseks ja esineb raamatu sees, lõpp- või algusvinjetina märksa harvemini. Nagu ajajärgu raamatukaunistus üldse, nii ka vinjett omandab konkreetsema sisu ja hakkab seostuma raamatu tekstiga.

Vinjetid Laakmanni trükistes on küllalt mitmekesised nii sisult, suuruselt kui ka kunstistiililt ja varieeruvad abstraktsetest dekoratiivsetest kaunistustest raamatu sisu lahtimõtestavate konkreetsete pildikesteni. Et vinjettide teostamisel kasutatakse valdavas enamuses polütüüpe, pakuvad vinjetid kunstiloominguliselt vähe. Samad vinjetid korduvad mitmetes ja mitmetes trükistes. Laakmanni kooliraamatutes on sageli esinevaks kaunistuseks kolme mesilastaru kujutav vinjett, mis on ilmselt saksa päritoluga ja näib sümboliseerivat hoolsust teadmiste omandamisel. Lauluraamatutele ja luuletuskogudele on iseloomulikud mitmesugused kandlemotiividega tiitelvinjetid. Esinevad ka klassitsistliku maitsega lillekorvi- ja urnimotiivid, eriti 40. aastatel, ja rokokooraamatule omased orvandik-, lillevaniku- ja puto-motiivid. Vaimuliku raamatu tiitellehe ehteks on mitmesugused piibiivinjetid, katekismustes esineb sageli Lutheri portree.

Omalaadi vinjett ilustab J. W. Jannseni «Sannumetoja» tiitellehte. Palmi, purjelaeva ja avatud raamatu kujutusega vinjeti raamides on vabal ovaalsel pinnal autori nimi. Ka Jannseni tõlgitud lauluraamatu «Sioni-Laulo-Kannel» (1845) tiitellehel on

⁴⁰ H. Laakmann. Buchbinderei 1879—1882. — KM KO, f. 72, m. 85.

Jannseni nimi seotud tüpograafilise kaunistusega: spiraaljoontega ilustatud initsiaalid J. J. asetsevad tüpograafilisel joonel.

Huvipakkuvad vinjetid on «Maarahva Kasulises Kalendris». 1848., 1849. ja 1851. aastakäigu tiitellehel esineb puulõige Maydelli joonistusest «Rändur ja rebane», 1855. aastakäigul puulõige sama kunstniku kõrtsistseenist. 1862.a. kalendri tiitellehel olev pildike kannab inglise ksülograafi Landelli signatuuri.

E. M. Jakobsoni puulõikevinjetid esinevad tiitelvinjettidena harva, sagedamini võib neid näha raamatu teksti kaunistusena.

Ehisraam esineb tiitellehe kaunistusena märksa harvemini. Omapärane on C. R. Jakobsoni «Kooli lugemise raamatu» tiitellehe kaunistus, mille on puusse lõiganud E. M. Jakobson. See puukstest raamkaunistus tiitellehel järgib 19. saj. II veerandi saksa raamatuillustratsiooni eeskujusid. Kui enamik ehisraame vaadeldaval perioodil on vaid dekoratiivsed, siis antud raamkaunistus on konkreetse sisuga. Selles laiemas, keeruka kompositsiooniga kaunistuses kujutatakse talupoja elu ajajärgule omasest romantilis-idüllilisest aspektist. Lugeja silmade ette tuuakse pilte teda ümbritsevast elust: talle tuntud loomad, linnud, jahimees ja koer, vikati parandamine, heinavedu, talumaja jne. Seega kujuneb tiitelleht ilusaks süzeeliseks ja ühtlasi dekoratiivseks sissejuhatuseks C. R. Jakobsoni lugemispaladele, mis algavad lugeja lähema ümbruse tutvustamisega.

Omapärane, stiililt eklektiline tiitelleht on E. M. Jakobsoni «Siioni sõnumetooja lehel» (I). Lopsakas ebasümmeetriline ehisraam koosneb mitmesugustest elementidest: kroonimotiiv, mis on iseloomulik 17. saj. trükistele, baroksed lopsakad leegikujulised lehed, viinamarjakobarad, õied ja tõusev päike. Raamatu frontispissiks on kaks piibliainelist pilti, mis kannavad E. M. Jakobsoni signatuuri. Oletatavasti on ka tiitellehe ehisraami puusse lõiganud raamatu koostaja E. M. Jakobson. Laia ehisraamiga tiitelleht ja selle kõrval kahe pildiga frontispiss jätavad mulje illustratsiooni liigsest kuhjumisest, vajaka on jäänud maitselisest mõõdotundest. Puukstest ja keppidest ehisraamidega tiitellehti leiame veel tervel real Laakmanni trükistel. Ilmselt on siingi järgitud saksa raamatugraafika eeskujusid. Taolisi raame kasutab eriti sageli Ludvig Richter, samuti Julius Nisle, Julius Hübner, Adolf Schroedter jt. saksa raamatuillustreerijad.

Kuigi ehisraamid ja vinjetid Laakmanni trükistes on küllalt mitmekesised ja eriti sajandi keskelt alates esineb ka taotlusi luua individuaalse kujundusega kaasi ja tiitellehti, leidub siiski rohkem korduvaid trafaretseid ehisraame ja vinjette. Ühtelangevust esineb Lindforsi pärijate ja teiste eesti trükkalite tüpograafiliste kaunistustega. Kuna tüpograafiline ehismaterjal on rahvusvahelisel levil, kohtame Laakmanni toodete kaantel ja tiitellehtedel ka vene ja saksa, vähem teiste maade raamatutega ühesugust tüpograafilist kaunistust. Moksva trükkali Aleksander

Semjoni ja Teaduste Akadeemia trükikoja ehisraamide ja vinjetide hulgas leidub samu, mis esinevad H. Laakmanni trükistes.⁴¹ Lüübeki trükkali G. C. Schmidt'i trükikoja lillekorvinjett kaunistab F. Kuhlbari raamatukese «Wastse laulo ja kannel» tiitellehte.⁴²

Suure hulga tüpograafilise ehismaterjaliga kaunistatud kaante ja tiitellehtedega raamatute hulgas, mis samade motiivide kordumise tõttu jäävad mõnevõrra igavaks ja ühetooniliseks, paistavad silma vähesed originaalse kaane ja tiitellehe lahendusega trükised.

3. H. Laakmanni raamatu paber, kaust ja trükikiri

19. sajandil kasutavad Eesti trükkalid peamiselt Saksamaalt ja Peterburist sissetoodud paberit, ehkki Räpina paberivabrik töötas juba 1730. aastate lõpust alates⁴³ ja sajand hiljem asus Tallinnas tööle J. W. Donati paberivabrik. Meie paberivabrikud täienesid tehnilise sisseseade poolest 19. saj. keskel ja sajandi teisel poolel hakkasid pikkamööda välja tõrjuma sissetoodavat paberit. Laakmann kasutab oma trükistes sageli ka Riia paberit. Odavamat paberit tellib ta Räpinast ja isegi kohalikust Tartu paberossivabrikust.⁴⁴

Üldiselt on paber H. Laakmanni trükistes hallikas ja kareda-voitu ega lase trükikinja küllalt kontrastselt esile tulla. Vahel on paber nii õhuke, et vastaslehekülje tekst paistab läbi. Kalendrite, lauluraamatute ja muu vaimuliku kirjanduse juures kasutab trükkal kõige odavamat paberit, tellides selle tihti Räpinast. Kooliraamatutes ja luuletuskogudes esineb sagedamini kvaliteetsem paber (C. R. Jakobsoni «Väike geograafia», Koidula «Emajõe õõbik», M. Körberi «Laulud Sõrvemaalt» I, 1864. a.). Samuti on Eesti Kirjameeste Seltsi toimetusel väljaantud raamatute paber kvaliteetsem, näiteks esineb sile ja valge paber K. A. Hermannii noodid- ja lauluraamatul «Kodumaa laulja» I (1877). Paremal paberil trükitud raamatud lähevad müügile kõrgema hinnaga.

H. Laakmanni raamatutel domineerib oktaavkaust. See formaat kujunes eesti raamatus valitsevaks juba 18. sajandil.⁴⁵ Kül-

⁴¹ Vrd. Образцы шрифтов, виньеток и полиטיפажей, находящихся в типографии Александра Семена. М., 1848. — Образцы шрифтов (с принадлежностями к ним), находящихся в собственности типографии и словолитни Императорской Академии наук. Спб., 1843.

⁴² Vrd. Probeblätter von deutschen und lateinischen Lettern, Verzierungen u. Vignetten aus der Buchdruckerei von G. C. Schmidt. Lübeck, 1826. H. Laakmann töötas enne Tallinna asumist G. C. Schmidt'i töökojas.

⁴³ L. Tiik. Räpina paberiveskist ja selle vesimärkidest. — TRU Toimetised. Vihik 229. Trt., 1969, lk. 109.

⁴⁴ H. Laakmann. Klientide arved 1869—1878, 1878—1881. — KM KO, f. 72, m. 7 ja 8.

⁴⁵ Vt. V. Sikk. Eesti raamatu välimusest, lk. 44.

lalt sageli, eriti luuleraamatuil, esinevad ka 17. sajandil eelistatud duodeets- ja sedeetsformaad. Kvartformaad esineb ajakirjadele lähedastes väljaannetes nagu Kreutzwaldi «Maailm ja mõnda», kogumik «Mõnda loodusest ja teadusest» ja reas teistes raamatutes.

Kuna mitmesugustel paberiliikidel on trükipoognad väga erineva suurusega, esineb väga mitmesuguse formaadiga raamatuid ja raamatu mõõtmed ei olene ainult sellest, kui mitu korda trükipoogen on kokku murtud. Võrreldes 18. sajandiga muutub kaust kitsamaks ja piklikumaks. Laakmanni trükiste hulgas on oktaavraamatuid väga mitmesuguste mõõtmetega. Näiteks esineb piklik oktaav Kreutzwaldi teosel «Ue aasta sovimine» (18×10 cm),⁴⁶ raamatul «Sadab viin meile kasso ehk kahjo» ($17,4 \times 9,2$). Suur enamik oktaavformaadis raamatuid on märksa väiksemad kui tänapäeva oktaavkaust (C. R. Jakobsoni «Kuidas karjad ja nende saagid» ($15,5 \times 10$), J. Jürgensteini «Rohtaedas lahke vanakeste seas» (15×10)). Esineb ka suuremõõtmelisi oktaave, mis lähenevad tolleaegsele kvartkaustale, näit. «Lihvlandi tallorahva Säduseraamat» ($24 \times 15,5$), R. Kallas «Mõistlik rehkendaja» ($21,5 \times 14,5$). Terve rida oktaavkaustu (Kreutzwaldi «Viina katk», «Rahunurme lilled» I) on teostatud kõige kaunimaks loetud proportsioonis — kuldõikes. Samasugust kõikumist nagu oktaavformaadi juures leiame ka kõigi teiste kaustade juures — näiteks kvartformaadis «Piibli ramat» (1873) on ligi kaks korda suurem kui samas kaustas «Uus Venne-kele Öppimiseramat» (1873), J. W. Jannseni «Püssipapa essimessed külla-juttud» duodeetskaust ($14,5 \times 9,5$) läheneb väikesele oktaavile.

Trükitähti tellivad Eesti trükikojad vaadeldaval perioodil Saksamaalt, peamiselt Leipzigist ja Berliinist. 1861. a. alates töötab Lindfors'i pärijate trükikoja juures tähevalamiskoda, kuid seda kasutatakse peamiselt parandustöödeks.⁴⁷

Laakmann varustab trükikoda ka Riias asuva E. Platese tähevalamistöökoha ja Hamburgi Gentsch ja Heyse firma trükitähtedega.⁴⁸ Trükikirjade tagavara on Laakmanni tüpograafias küllalt rikkalik, ligikaudu 100 liiki. Esinevad mitmesuguse kraadi ja paksusega fraktuur-, antiikva- ja kursiivkirjad, ladina tähtede kõrval ka vene, kreeka ja heebrea tähed.⁴⁹ Rohke valik tiitelkirju võimaldab varieerida raamatute šrifte tiitellehtedel ja pealkirjades.

Laakmanni raamatutes on eelistatud kirjaks fraktuur. 1860.—1870. aastail hakkab esinema ka üksikutel juhtudel antiikva.

⁴⁶ Kaustade mõõtmed ei ole antud absoluutse täpsusega, kuna harvadel juhtudel on raamatud säilitanud täpselt esialgse kuju.

⁴⁷ Fr. Puksov. Eesti raamatu arengulugu. Tln., 1933, lk. 89.

⁴⁸ H. Laakmann. Klientide arved 1869—1878.

⁴⁹ Vrd. Probelblätter der Lettern, Titelschriften, Verzierungen, Vignetten etc. aus der Buchdruckerei von Heinrich Laakmann in Dorpat 1838—1856.

Näiteks on antiikvat kasutatud kohati Jakobsoni lugemikes, ta teoses «Rõõmus laulja» (1872), J. Jungi raamatus «Rootslaste väljarändamine Hiiomaalt» (1875). Nähtavasti sai antiikva kasutamine alguse eestlastest kirjameeste õhutusel. Nii näiteks kirjutas J. Adamson 1871. a. C. R. Jakobsonile, kes oli lõpetamas lugemiku teise köite koostamist ja kavatses seda trükki anda: «Soovida oleks, et Teie teda enamiste Ladina tähtedega trükkida laseksite, need on palju ilusamad ja peaksivad aega mööda kõige Eesli raamatute sees pruugitavaks saama.»⁵⁰ Lugemiku teises köites ja esimese köite korduustrükkides ongi antiikvat märksa enam kasutatud.

Kõige sagedamini esinevaiks kirjakraadideks Laakmanni raamatus on väike tsiitsero (11 punkti) ja korpus (10 punkti); lasteraamatutes esineb ka jäme tsiitsero (12 punkti) ja mittel (14 punkti), näiteks F. Ackermanni teoses «Lugemise Ramat laste kolitamise tarvis», C. R. Jakobsoni lugemiku algustükkides. Oluisemate kohtade rõhutamiseks kasutab Laakmann sageli pooljämedaid ja jämedaid kirju. Suurema ja selgema kirja kasutamise vajadust meie rahvaraamatus rõhutas Kreutzwald: «Meie talumajades on isegi päevane valgustus kasin, pikkade sügis- ja talveõhtute kunstlik valgustus aga hoopiski puudulik — asjaolu, mida ühe rahvaraamatu puhul tuleb silmas pidada».⁵¹

Mõnedel juhtudel võib Laakmanni trükistes tähele panna kirjaipildi harmoneerumist raamatu sisu ja formaadiga. Nii on enamikus luuletuskogudes, mis on formaadilt väikesed, kasutatud õhemat ja kergemat kirja, kusjuures ka tüpograafiliseks ehismaterjaliks on sulejoonkaunistus.

Teksti paigutus on Laakmanni raamatutes tavaliselt üheveeruline (kõige sagedamini esinevad 8—9 cm pikkused read), mis laseb teksti kergesti haarata. Üksikutes suureformaadilistes raamatutes on tekst kahes veerus.

Kokkuvõtteks

19. saj. algul kunstis domineeriv klassitsism, hiljem esinev romantism ja sajandi keskel arenema hakkav realism peegelduvad ka selleaegses raamatukaunistuses. Laakmanni väljaannetes ei ole kerge piire tõmmata erinevate stiilide vahel ja raamatukujunduse üldpilt jääb selles osas kirjuks. Romantiliste, idüllitsevat laadi illustratsioonide kõrval leiame, eriti 1870. aastatest alates, tõepärasust taotlemaid illustratsioone. Ilutsemise ja pidulikkuse kõrval esineb lihtsust ja rahvalikkust. Vinjettide ja

⁵⁰ J. Adamson C. R. Jakobsonile 31. VII 1871. — KM KO, f. 47, m. 2 : 1.

⁵¹ Fr. R. Kreutzwald G. Schultz-Bertramile 4. III 1860. — Fr. R. Kreutzwaldi kirj vahetus IV, lk. 85.

ehisraamide hulgas kohtame sageli eelnevate sajandite kunstistiile — renessansi, barokki, rokokood, klassitsismi. Kaunistuse valikul esineb pahasageli ka juhuslikkust, maitsetust, ilustusega liialdamist. Ühe ja sama raamatu lehekülgedel võime tabada mitmeid stiile, mitmesugust maitset.

Oma ulatuslikus osas on raamatuillustratsioon reprodutseeriv. Võõraste illustratsioonide ärakasutamine, võõraste kunstnike ja võõraste motiivide jäljendamine on ajajärgule iseloomulik. Nagu ümberjutustamiseks või tõlkimiseks-kohandamiseks valitakse kõige sagedamini saksa allikaid, nii ka illustratsioonide hulgas kohtame peamiselt saksa eeskujusid, ka otseselt saksa rahvaraamatute lehekülgedelt pärinevaid pildikesi. Harvem leiame mõne inglise ksülograafi signatuuriga puulõike. Laakmanni tegevuse algusperioodil moodustab raamatuillustratsiooni hinnatavama osa Tartu puulõiketöökoda toodang. Kunstnikest on silmapaistvaim L. Maydell, kes toob eestiainelise kunsti kalendrilehekülgedele. Kodumaad tutvustav ja ühtlasi algupärasem ainestik hakkab enam levima sajandi kuuendal kümnendil, peamiselt H. E. Hartmanni ja E. M. Jakobsoni puulõikete kaudu. E. M. Jakobson on kuuekümnendatel ja seitsmekümnendatel aastatel kõige produktiivsemaks illustraatoriks. Sel ajal muutub eestikeelsete raamatute illustratsioon järjest konkreetsemaks, tekstile lähedasemaks ja küllap ka lugejale mõistetavamaks ja huvipakkumaks.

Et üsna ulatuslik osa eesti rahvaraamatust ja seejuures sisult väärtuslikumad raamatud ilmuvad illustreeritult, on suures osas Laakmanni teeneks. Kreutzwaldi ja Jakobsoni teosed, «Kasuline kalender» ja Opetatud Eesti Seltsi kalender — ajajärgu kõige paremini illustreeritud teosed — levivad suurtes tiraažides ja paljudes väljaannetes. Laakmann, kes juhib kirjastuse ja trükitöökoja tööd, mõjustab illustratsioonide, paberi ja kirjepildi valikut. Ka trükitöölistel, kes sel ajal on põhjaliku erialase ettevalmistusega loovad käsitöölised, on küllalt oluline osa raamatu välimuse kujunemisel. Teiselt poolt on ka autorid huvitatud, et nende teosed ilmuksid nägusas ja korrektses kujunduses. Kreutzwald, Jakobson ja teised ärkšamad kirjamehed esitavad kirjastajale omapoolseid ideid ja soovitusi, otsivad vahel ise oma raamatutele illustraatorid ja on valmis ka illustreerimisega seotud kulusid kandma. Laakmanni väljaantud illustreeritud raamat on rahvaraamat nii sisult kui väliselt, hinna poolest jääb suhteliselt odavaks ja rahvale kättesaadavaks.

ОФОРМЛЕНИЕ КНИГИ Х. ЛААКМАНА (1840—1880)

И. Лоосма

Резюме

Хейнрих Лаакман (род. в 1802 г. в Любеке — умер в 1891 г. в Тарту) был выдающимся печатником и издателем времен эстонского национального движения, им была выпущена самая значительная часть эстонских книг того времени. В 1837 г. он основал в Тарту типографию, в 1840 г. стал её законным владельцем. По техническому оборудованию типография стала одной из самых выдающихся в Прибалтике — она имела богатейшее собрание шрифтов, виньеток и политипов. По сравнению с предшествующими типографами Лаакман стал уделять больше внимания художественному оформлению произведений печати. В деле снабжения их иллюстрациями большое значение имела основанная в 1835 г. в Тарту ксилографическая мастерская. В эстонских книгах и календарях Лаакмана появились ксилографические работы, известных прибалтийских немецких художников Ф. Л. Майделя, А. Х. Шмида, А. О. Герна, Х. Э. Хартмана и А. Даугеля, объединившихся вокруг ксилографической мастерской. В конце шестидесятых годов самым продуктивным иллюстратором стал эстонский ксилограф Э. М. Якобсон. В то же время иллюстрации стали более конкретными и по содержанию ближе к тексту.

В эстонских книгах Лаакмана литографических иллюстраций встречается меньше, чем ксилографических. Они произведены, главным образом, в литографиях Л. Хёфлингера и К. А. Шульца. Когда Х. Лаакман в 1875 г. стал владельцем литографии Хёфлингера, количество литографических обложек, карт и картинок несколько увеличилось. В рассматриваемый период книжное оформление носило большей частью репродукционный характер; подражание чужим художникам, чужим мотивам — обычное явление. В книжных иллюстрациях часто встречаются немецкие образцы и даже картинки из немецких народных книг. Общая картина иллюстраций книг очень пестра, трудно провести грань между различными стилями искусства. Наряду с романтическими и идиллическими иллюстрациями встречаются иллюстрации, стремящиеся к деловитости и правдивости, наряду с пышностью и торжественностью — простота и народность. Среди виньеток и декоративных рамок нередки художественные стили предыдущих веков — ренессанс, барокко, рококо, классицизм.

Лучшие иллюстрированные эстонские книги — это произведения Ф. Р. Крейцвальда, К. Р. Якобсона и календари данного периода — «Полезный крестьянский календарь» и календарь Эстонского ученого общества, распространявшиеся большими

тиражами и во многих изданиях. Крейцвальд, Якобсон и другие деятельные писатели были и сами заинтересованы в том, чтобы их произведения выходили в красивом и корректном оформлении, и зачастую излагали Лаакману свои идеи и пожелания.

GESTALTUNG DER BÜCHER VON H. LAAKMANN (1840—1880)

I. Loosme

Zusammenfassung

Heinrich Laakmann (geb. in Lübeck 1802, gest. in Tartu 1891) war zur Zeit der estnischen Nationalbewegung ein hervorragender Drucker und Verleger. Zu dieser Periode erschienen in seinem Verlag die meisten estnischen Bücher. 1837 gründete Laakmann in Tartu eine Druckerei, 1840 wurde er deren rechtsgültiger Besitzer. Die Druckerei mit ihrer hervorragenden technischen Einrichtung wurde eine der bedeutendsten in Baltenlanden. Sie besaß auch eine reichliche Sammlung von Schriften und typographischen Verzierungsmaterialien. Von allen bisherigen Druckern widmete Laakmann größere Aufmerksamkeit der Ausstattung der Bücher. Von wesentlicher Bedeutung, um die Produktion der Druckerei mit Illustrationen zu versorgen, war im Jahre 1835 in Dorpat von Fr. L. Maydell gegründete xylographische Anstalt. In den von Laakmann herausgegebenen Büchern und Kalendern findet man xylographische Arbeiten der namhaften deutsch-baltischen Künstler Fr. L. Maydell und seiner Schüler A. H. Schmid, A. O. Gern, H. E. Hartmann und A. Daugell. In den 60-ten Jahren des Jahrhunderts begann sich in der Illustration der Bücher die Bekanntmachung der Heimat und gleichzeitig auch der eigenartige Themenkreis zu verbreiten. Ende desselben Jahrzehntes wurde zum produktivsten Illustrator der estnische Xylograph E. M. Jakobson. Gleicherweise wurde die Illustration auch immerfort konkreter und dem Texte näher.

In den Laakmannschen estnischen Büchern wird der Steindruck merkbar weniger als die Xylographie ausgeführt. Die wenigen vorkommenden litographischen Illustrationen stammen hauptsächlich aus den Litographien von L. Höflinger und C. A. Schulz. Als Laakmann Höflingers Steindruckerei erwarb, vergrößerte sich einigermaßen die Zahl der litographischen Deckel, Karten und Bilder.

Im umfangreicheren Teil ist in dem betrachteten Zeitabschnitt die estnische Buchgestaltung reproduzierend, Nachahmung

fremder Künstler und fremder Motive ist üblich. Oft finden wir in der Buchillustration deutsche Vorbilder, sogar direkt von deutschen Volksbücherseiten stammende Bilderchen. Das Gesamtbild der Buchgestaltung ist recht bunt. Es läßt sich schwer eine Grenze zwischen unterschiedlichen Kunststilen ziehen. Neben den romantischen und den idyllischen finden wir auch die Realität verfolgende Illustrationen, neben der Schwärmerei und Festlichkeit auch Einfachheit und Volkstümlichkeit. Bei den Vignetten und den Zierrahmen begegnen wir oft den Kunststilen der vorausgegangenen Jahrhunderte: Renaissance, Barock, Rokoko, Klassizismus.

Am besten illustriertem Teil gehören estnische Bücher, die dem Inhalt nach am wertvollsten sind. An erster Stelle stehen die Werke von Fr. R. Kreutzwald und C. R. Jakobson, die besten Kalender dieser Zeit «Maarahva kasuline kalender» und der Kalender der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Alle diese Werke verbreiteten sich in grossen Tiragen und vielen Auflagen. Kreutzwald, Jakobson und andere tätigere Schriftsteller waren auch selbst interessiert daran, daß ihre Werke in angenehmer und einwandfreier Gestaltung erscheinen. Sie wendeten sich an Laakmann mit ihren Vorschlägen und Wünschen, manchmal suchten sie auch selbst Illustratoren für ihre Bücher.

ZUR WIEDERAUFFINDUNG VON DREI GOETHEZEICHNUNGEN IN DER SOWJETUNION

G. Femmel

Goethe-Nationalmuseum Weimar

Der letzte Band des Corpus der Goethezeichnungen der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur in Weimar¹ wird unter etwa 350 Katalognummern eine Fülle von eigenhändigen Zeichnungen des Dichters nachweisen, die aus seinem Hause auf verschlungenen Wegen weit in die Welt verschlagen wurden und schließlich auch in vielen Exemplaren durch die Versteigerungskataloge des Kunst- und Autographenhandels gingen. Angesehene öffentliche Sammlungen und vermögende Liebhaber trachteten, sie zu erwerben. Aus dem Bereich der Literatur seien genannt: Romain Rolland, Stefan Zweig, Walter v. Molo, Paul Heyse; an Stelle der öffentlichen Sammlungen möge genügen, die außerdeutschen Staaten anzuführen, deren Museen oder Privatsammlungen sie ihren Beständen einverleiben konnten: Amerika, England, Frankreich, Oesterreich, Polen, die Schweiz, die Sowjetunion und Ungarn.

Was die Sowjetunion anbetrifft, so befinden sich zwei von Goethes eigenhändigen Zeichnungen in der Universitätsbibliothek zu Tartu und eine in der Moskauer Lenin-Bibliothek.

Es bietet wissenschaftliches Interesse die Wege zu verfolgen, die ein großer Teil von Goethes Zeichnungen eingeschlagen hat, um schließlich in den Grundbestand vieler außerdeutscher Museen und Privatsammlungen zu gelangen.

Nur ein relativ kleiner Teil wechselte erst in den Jahren nach Goethes Ableben den Besitzer, die meisten davon in Erbgang (und, mit einigen Ausnahmen, schon 1875 als Stiftung Henckel Donnersmarck — Dr. F. Vulpius wieder in das Weimarer Goethehaus zurückgekehrt) oder durch Entnahmen von Ottilie, der

¹ Corpus der Goethezeichnungen. Bd. VI B. Bearb. G. Femmel. Leipzig, 1971. 225 S., 70 Bl. Abb.

Schwiegertochter Goethes, die sich dazu berechtigt halten durfte, ferner des Kanzlers Friedrich v. Müller, des autorisierten Testamentsvollstreckers und zeitweiligen Vormundes der Goethe-Enkel.

Zahlreich sind die von Goethe selbst als Freundesgabe, als Erinnerungsblatt oder in Erfüllung gesellschaftlicher Verpflichtungen dedizierten Zeichnungen. Das erste „Denkmal“ seiner Hand (die bekannten Radierungen) widmete der Leipziger Student 1767 oder 1768 seinem Vater, dem Rat Goethe in Frankfurt, und dem Studienfreund Hermann, dem späteren Bürgermeister der Stadt Leipzig. Von 1769 stammen radierte Exlibris, Flaschenetiketten für den Weinhändler Schönkopf und dessen Tochter Anna Katharina, ein radiertes Neujahrsbillet für seinen Zeichenlehrer Adam Friedrich Oesar sowie einzelne Stammbuchzeichnungen — Zeugnisse des gefühlvollen Freundschaftskultes der Zeit. Nach Frankfurt zurückgekehrt zeichnet Goethe die Porträts seiner Jugendfreunde und läßt sie in den Händen der Porträtierten. Liebespfänder im umfassendsten Sinne waren vor allem die überreichlich, während des ersten Weimarer Jahrzehnts von 1776 bis 1786 und während der Italienreise von 1786/88 entstandenen, in den Besitz Charlotte von Steins gekommenen Landschaften, um deren Wiedererlangung sich Goethe nach ihrem Tode 1827 — mit teilweisem Erfolg — bemühte. Motiviert sind auch in den späteren Jahren seine Schenkungen, wenn auch innerhalb der Beschränkungen der gesellschaftlichen Konvention distanziert als Verehrung geäußert, sublimiert als „ihres Angedenken an den väterlichen Freund“, der sich der Förderung der zeichnerischen und malerischen Talente annimmt; so gegen Wilhelmine Herzlieb (das „mehr als billig geliebte“ Urbild der Ottilie der Wahlverwandtschaften), Pauline Gotter, Bettina v. Arnim, Julie v. Egloffstein, Luise Seidler, Marianne v. Willemer, die Suleika der Divangedichte, und 1821 oder 1823 Ulrike v. Levetzow. Viele der Zeichnungen dieser und der folgenden Jahre sind aus den geselligen Zirkeln, den Abendgesellschaften bei Johanna Schopenhauer, der Mutter des Philosophen, hervorgegangen. Dasselbe vollzog sich auch häufig im Rahmen der umfassenden geistigen und gesellschaftlichen Beziehungen Goethes zu bedeutenden Persönlichkeiten der Zeit, zu Brief- und Gesprächspartnern seiner universalen Interessen. Vornehmlich waren es Landschaften, die ihm offensichtlich als Geschenkblätter geeigneter erschienen als die wissenschaftlichen Studien (zur Anatomie, Botanik, Farbenlehre, Architekturtheorie, Perspektive, Archäologie und Kunstgeschichte). Überwiegend waren die Empfänger Männer vom Fach: Schriftsteller, Schauspieler, Architekten, Musiker, Naturforscher, die Großen der Zeit und auch weniger Hervorragende begegnen uns in langer Reihe: Schiller, Herder, Alexander v. Humboldt, der auch als Maler erfolgreiche Naturforscher und Arzt Karl Gustav

Carus, der Maler Ferdinand Kobell, die Bildhauer Thorwaldsen und David d'Angers, der an den Weimarer Bauten mitwirkende Architect Arens, der Jenaer Geologe Gustav Schueler, der auch literarisch produktive Arzt Nicolaus Meyer, die Schauspieler Genast, Pius Alexander Wolff, Caroline Jagemann, der Komponist Mendelssohn Bartholdy und noch mancher weniger Bekannte.

Fragen wir nun, nach diesem sammlungsgeschichtlichen Abriß nach der Herkunft der Zeichnungen, die in der Sowjetunion in Tartu in der Universitätsbibliothek und in der Moskauer Lenin-Bibliothek als besondere Kostbarkeiten gehütet werden.

Bei den in Tartu sich befindenden zwei Goethezeichnungen handelt es sich um die 1932 in Paris in den ENTRETIENS SUR GOETHE à l'occasion du centenaire de sa mort mit Besitzangabe „Bibliothek Morgenstern“ veröffentlichten beiden Landschaften. Die Unvollständigkeit der Provenienzangabe hatte bislang vereitelt, daß ihr tatsächlicher Verwahrort, die Universitätsbibliothek in Tartu, bekannt wurde. Die Landschaften waren aus dem Nachlaß des ersten Direktors der Bibliothek, Johann Karl Simon Morgenstern (1770—1852), in Bestände der Bibliothek gekommen. Morgenstern hatte sie 1814 aus einer Versteigerung von Teilen des Kunstbesitzes des Fürsten Heinrich LIII. zu Reuß-Köstritz erworben, was Josef Strzygowski, dem Autor des Beitrages in der erwähnten Pariser Veröffentlichung, entgangen war. Es ist dies die erste Versteigerung Goethescher Zeichnungen noch zu Lebzeiten des Dichters, von der wir wissen. Der gedruckte Auktionskatalog hat den langatmigen Titel: „Verzeichniß über eine Sammlung von Büchern aus allen Theilen der schönen Wissenschaften und Künste, von Oehl und anderen Gemälden, Kupferstichen unter Glas und in Mappen, Alterthümern, Pasten, Abdrücken und Abgüssen, Büsten und andern Figuren, Modellen und dergleichen Gegenstände welche Montags den 1/4ten Junius 1813, und die darauf folgenden Tage Nachmittags von 1 1/2 bis 6 Uhr in den Fürstlichen Canceleygebäuden alhier und resp. in den Fürstlichen Gebäuden des untern Hofes zu Köstritz an die Meistbiethenden käuflich überlassen werden soll.“ Unter den Nr. 108 und 109 sind Goethes Zeichnungen aufgeführt: „Erinnerung aus Sicilien, Landschaft von Göthe, 12 Zoll breit und 9 Zoll hoch, buntgetuscht.“ „Eine dergl. gleich der vorigen von eben demselben.“

Der Verfasser des Kataloges, namens Liebich, der zugleich das Amt des Protokollführers versah, hat als Käufer „die Kaiserl. Bibliothek in Dorpat“ (damalige Bezeichnung von Tartu) vermerkt. Der Kaufpreis betrug 7 Taler². Versteigerungsprotokoll

² Goethes zwei Zeichnungen sind nach den Angaben des Bestandes der Handschriften von K. Morgenstern in der Wissenschaftlichen Universitätsbibliothek Tartu für 12 Taler erworben. — TRU TR KO, Mrg. DCIX, Correspondenz 5, S. 176.

und Katalog befinden sich im Landesarchiv Greiz, sie bilden ein sehr aufschlußreiches Zeitdokument von gewiß großem Seltenheitswert. Sie vermitteln ein recht gutes Bild von dem fortgeschrittenen Stande der Durchdringung feudaler Institutionen mit dem Gedankengut der Klassik, aber auch von dem Anteil der hier als Käufer vertretenen abhängigen Bevölkerungsschichten an den kulturellen Belangen der Zeit.

Ein Vergleich mit den Verkaufspreisen für Zeichnungen zeitgenössischer Künstler aus der Sammlung des Fürsten Reuß lehrt, daß der Kaufpreis von 7 Talern nach dem Kunstwert, ohne Berücksichtigung des Affektionswertes, für angemessen gehalten wurde. Für die gleiche Summe wurde eine nicht näher beschriebene Zeichnung des in Goethes Sammlung reich vertretenen Malers J. Chr. Klengel (1751—1824) verkauft; ein Aquarell eines Löwenkopfes von Heinrich Wilhelm Tischbein brauchte 10 Taler, während ein „Seehafen“ des 1791 in Weimar ansässig gewordenen begabten Dilettanten Charles Gore, der mit seinen zahlreichen aquarellierten „Marinen“ Anerkennung erwarb, nur mit 5 Talern und 4 Groschen bewertet wurde, und zwei Rötel-Landschaften des in Paris ausgebildeten, in den 80er Jahren in hohem Ansehen stehenden J. G. Wille (1715—1808) mit 8 Talern. Eine böhmische Landschaft (Basaltberg bei Aussig) des von Wille geförderten, durch seine sächsischen, böhmischen und thüringischen Ansichten bekanntgewordenen Vedutisten Adrian Zingg wurde für 19 Taler abgesetzt. Den Höchstbetrag erreichten zwei schweizerische Landschaften von einem Angehörigen der Künstlerfamilie Kobell mit zusammen 30 Talern. Von den schwindelnden Höhen, wie sie die Kunstmarktspekulation in einer Auktion bei E. Hauswedell 1965 in Hamburg mit 40000 Mark für ein handgroßes, nach Amerika gegangenes Blatt von Goethe und Tischbein erzielte (hinter denen die Preise für Arbeiten der genannten Künstler heute weit zurückbleiben), sind wir hier also noch unendlich entfernt.

Morgenstern war selbst zur Auktion nicht anwesend, er hatte als Kommissionär den Geraer Buchhändler Wilhelm Heinsius beauftragt³. Heinsius hatte noch weitere Aufträge von Morgenstern; außer einigen Kunstblättern und zwei auf Holz gemalten, auf 25 Taler veranschlagten Hochgebirgslandschaften des Schweizers Ludwig Hess betrafen sie vor allem Bücher: einige Reisewerke über die Schweiz, Oberitalien und Schweden und unter anderem Hamiltons „Nachrichten von den neuesten Entdeckungen in der Stadt Pompeji“, 1780 in Nürnberg erschienen.

Morgenstern aufs Universale gerichtete Persönlichkeit ist in

³ TRU TR KO, Mrg. CCCXLII, Briefe an Morgenstern, Bd. 8, Bl. 124, 125.

einer 1928/1929 erschienenen Monographie von Wilhelm Süss⁴ gewürdigt worden. Was hier vor allem in Betracht kommt, sein Verhältnis zu Goethe, zum klassischen Weimar, erhellen die schon 1875 gedruckten „Briefe von Goethe, Schiller, Wieland, Kant, Böttiger, Dyk und Falk an Karl Morgenstern, herausgegeben von F. Sintenis“ und die 1939 im Jahrbuch „Goethe“ von K. Schreinert mitgeteilten Tagebuchaufzeichnungen Morgensterns von 1797 und 1798 über seine Besuche in Weimar und Jena⁵. Seine publizistische Gelehrtentätigkeit spiegelt sich mit wesentlichen Zügen in der Reihe der an Goethe gesandten Schriften, die H. Ruppert im Katalog der Goetheschen Bibliothek von 1958 unter den Nr. 155, 187, 263, 362, 408, 1050, 1222, 1223, 1328, 1394, 1450, 2498 verzeichnet hat.

Morgenstern war ein passionierter Sammler, der an die Dorpater Bibliothek eine umfangreiche, mehr als zwölftausend Bände umfassende persönliche Bücherei sowie seine kostbaren Sammlungen, die als wertvollsten Bestandteil eine ungemein reiche Sammlung von Autographen von Gelehrten und Dichtern des 17. bis 19. Jahrhunderts enthalten, vermachte⁶. Mit dem Vermächtnis gelangten auch die beiden Goethezeichnungen in die Bibliothek.

Es bleibt noch aufzuklären, auf welche Weise sie in die Sammlung des Fürsten Heinrich LIII. zu Reuß-Köstritz und schließlich in die Auktion von 1813/14 gerieten, wo sie bei Lebzeiten des Gebers und des Empfängers, bei bestehenden ungetrübten Beziehungen zwischen beiden, vielleicht das Schicksal gleichgültig gewordener Sachen geteilt hätten, wenn nicht ein Liebhaber wie Morgenstern sie erworben hätte. Einige Andeutungen darüber enthalten zwei seit langem veröffentlichte Briefe, der eine von Goethe am 12. März 1827 an den Verwalter des Nachlasses von Charlotte von Stein geschrieben, der andere von Charlotte schon Jahrzehnte früher an Goethe gerichtet. In dem Brief von 1827 geht es um die Rückgabe eines „Portefeuilles . . . leichte unvollendete Skizzen enthaltend“. Zur Begründung seines Rückgabeanpruches beruft sich Goethe darauf, daß er sie der „seligen Freundin wie sie nach und nach entstanden in Verwahrung gegeben“, sie seien „immer als gemeinsam angesehen worden, in dem Sinne, daß solche dem Überlebenden verbleiben würden. . . Sollte noch . . . ein Argument nöthig seyn, so füge hinzu: daß die edle Freundin, als sie in meiner Abwesenheit dem Fürsten Reuß zu Köstritz, auf dessen dringendes Verlangen, einige dieser

⁴ W. Süss. Karl Morgenstern (1770—1852). Ein kulturhistorischer Versuch. Dorpat, 1928—1929. (Acta et commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XVI₂, 1929; B XIX₂, 1930).

⁵ K. Schreinert. Karl Morgenstern. Besuche in Weimar und Jena 1797 und 1798. — Goethe, Bd. IV, 1939, S. 60—91, 232—256.

⁶ Sieh: Catalogus Mss. et bibliothecae Carol. Morgenstern. Pars I—II. Cum supplemento. Dorpati, 1868.

Skizzen überlassen, mich schriftlich davon benachrichtigte, sogleich diese Entfremdung freundlichst entschuldigte und meine förmliche Einwilligung dazu ausdrücklich verlangte“. Zu welchem Zeitpunkt die Überlassung erfolgte, wird nicht ersichtlich. Auch der auf die „Entfremdung“ bezügliche Brief Charlottes ohne Jahresangabe, vom Herausgeber ins Jahr 1806 datiert⁷, läßt uns im Stich: „Graf Reuß hat mir einige von Ihren Zeichnungen abgeschwatzt, auf einmal schickt er mir sie in prächtige Rahmen und beykommende Zettel, da es ihn so glücklich macht, so geben sie mir eine Auskunft darüber wenn sie es noch wissen; sie haben mir sie von Italien geschickt“. Unzweifelhaft sind die von Morgenstern gekauften Sizilien-Erinnerungen gemeint.

Die Sizilien-Erinnerungen in Tartu sind auf der Rückseite des Rahmens mit einer Notiz beklebt. Diese Notiz, nach Strzygowski, der die Originale offenbar nicht vor Augen hatte, von Goethe selbst, nach Handschriftenvergleichen im Goethe- und Schiller-Archiv der Weimarer Goethe-Institute, von der Hand Charl. v. Steins geschrieben, besagen gleichlautend auf beiden Rahmen: „Erinnerungen von Sizilien von Goethe gezeichnet 1787“ (darunter — nur auf einem Rahmen — von fremder Hand die völlig unlogische Zuweisung: „Göthes Handschrift“). Noch eine zweite, ausführliche Erläuterung ist auf die Holzurückwand des einen Rahmens geklebt, sie liest sich wie eine Antwort auf die Anfrage Charlottes von 1806 (bei Strzygowski ungenau wiedergegeben, möglicherweise durch die Übersetzung ins Französische verursacht): „Der landschaftlichen Entwürfe, die mich in den goldenen Rahmen sehr beschämt haben, erinnere ich mich kaum, doch scheint mir die Gegend bei Taormina in Sizilien Veranlassung zu dem einen hochfelsigen Ufer gegeben zu haben. Das andere weniger Steile ist vielleicht auch Sicilianisch doch beide nur aus Erinnerung entworfen. Habe ich sie aus Italien geschickt, so mögen sie in der zweiten Hälfte des Jahres 87 gemacht (sein)“. Soweit der Inhalt die Datierungsfrage der Zeichnungen betrifft, steht er mit der durch zahlreiche Beispiele erhärteten Tatsache in Einklang, daß während des II. römischen Aufenthaltes im Sommer 1787 die Eindrücke der neapolitanisch-sizilianischen Reise in Ideallandschaften verarbeitet wurden. Die sonst häufig zu beobachtenden Formatübereinstimmungen werden nun selten, so daß uns das Fehlen Formatgleicher Zeichnungen in der Weimarer Sammlung nicht zu verwundern braucht. In einem Brief Goethes vom 11. August 1787 heißt es in einem Entwurf für das Arbeitsprogramm der folgenden Monate: „Jetzt werden . . . Kompositionen und Farbgebung der Landschaft getrieben . . .“. Von diesem Zeitpunkt der Entstehung wird man auch für Aquarelle in Tartu auszugehen haben.

⁷ Goethe-Jahrbuch. Bd. XX., 1899, S. 107—108.

Morgenstern war für Goethe nur eine Randerscheinung, wenn man seine Bedeutung unter dem Gesichtspunkt der Goetheschen Beziehungen zu dem großrussischen Reich der Zaren Paul I., Alexander I. und Nikolaus I. wertet. Von deutschen Gelehrten „wimmelte“ es in Rußland unter der Regierung Alexander I.

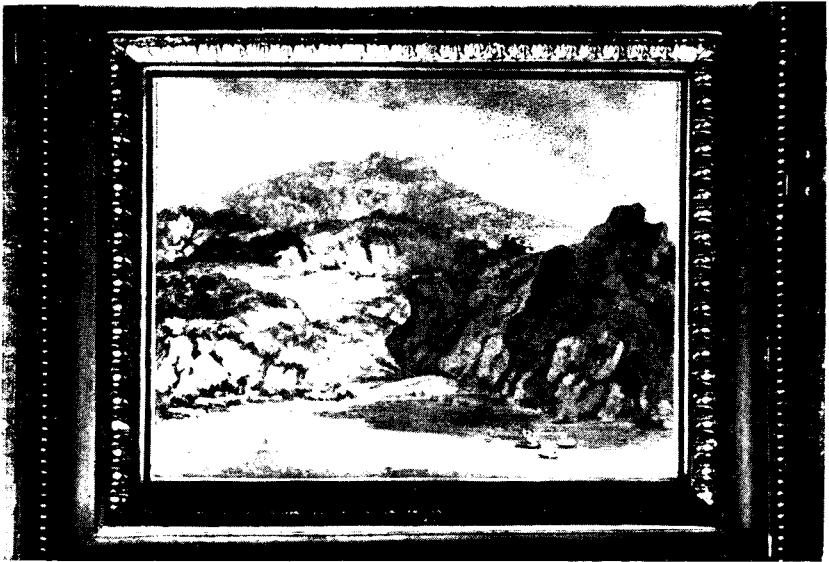
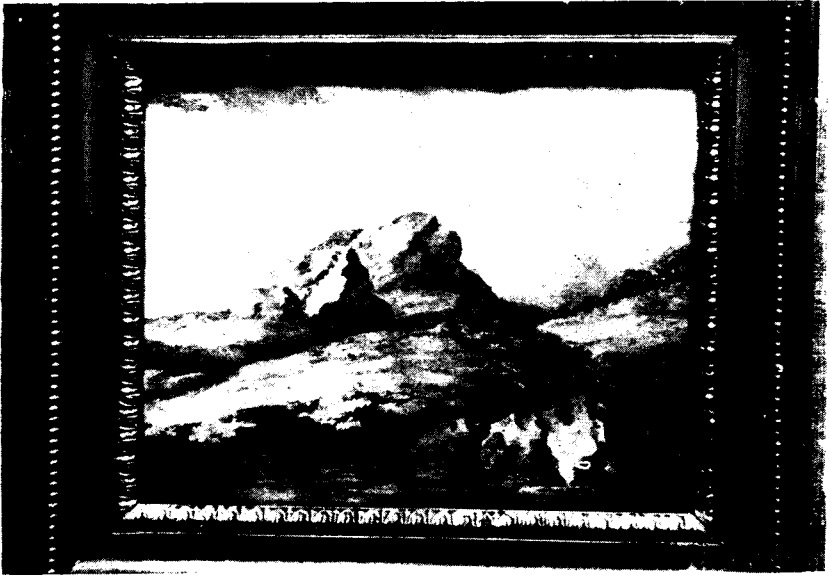
Daher gab es viele Kanäle für Goethe, sich auch über die Ausbreitung einzelner Wissenschaftszweige in Dorpat zu unterrichten. Wo es darum ging, dem „nicht erlahmenden ja sogar wachsenden Interesse des alten Goethe an dem fernen Land mit seinen unerforschten Räumen und unverstandenen Formen des Lebens und der Sitten“ zu genügen, waren die Deutschen nur „Kundschafter“ und die ergiebiger und lautere Quelle sprudelte aus Gesprächen und Korrespondenzen (gegen fünfzig) mit den in Rußland beheimateten Bekannten und Freunden und der ihm vermittelten Literatur. Bei dem außerordentlichen Umfang dieser Kontakte ist es erstaunlich, daß nicht mehr Zeichnungen als die jetzt in der Moskauer Lenin-Bibliothek verwahrte den lebensvollen Strom der Begegnungen sichtbar machen.

Sondern wir in dem langen Zug der russischen Besucher bei Goethe aus „Gesandten, Beauftragten, Visitenmachern, Reisenden, Wallfahrern, Touristen“, die sich dem Dichter vorstellen ließen, die Unbefugten aus, so bleibt immer noch ein beträchtlicher Personenkreis von Männern mit vielseitigen künstlerischen und literarischen Neigungen, echte Verehrer seines poetischen und wissenschaftlichen Werkes.

Dabei war der einzige von den russischen Besuchern, für den zugleich schriftlich überliefert ist, daß er Goethes Zeichnungen betrachten durfte (und das waren offenbar nur wenige) und daß er durch eine Erinnerungsgabe bevorzugt wurde, kein Literat, er war bildender Künstler: Gerhard Romanowitsch Reutern, ein gebürtiger Livländer. Zunächst Student an der Universität Dorpat, hatte er als Offizier am Vaterländischen Krieg teilgenommen. Trotz Verlust des rechten Armes bildete er sein schon in Dorpat hervorgetretenes Kunsttalent weiter aus und brachte es zu bedeutenden Leistungen. 1814 und 1815 vom Zufall mit Goethe zusammenführt, besuchte er ihn erstmals 1818 in Weimar und erneut 1827 zusammen mit dem Dichter A. W. Shukowski und erfreute sich uneingeschränkter Anerkennung seiner vorgewiesenen Zeichnungen⁸.

Es läßt sich von logischen Erwägungen aus wenig Licht auf die rätselhaft erscheinenden Beweggründe und Impulse für die manchmal so offensichtliche Freigebigkeit und die bei anderer Gelegenheit geübte starke Zurückhaltung Goethes lenken. Für

⁸ W. Schoof. Goethe und der Maler Gerhard von Reutern. — Goethe. Bd. XVII, 1955, S. 236 f.

J. W. Goethe. Erinnerungen von Sizilien. Die Aquarellen 230 · 295 mm. 178

1812. - 9867. (1812).

J. W. Goethe. Die Karlsbadische Zeichnung. Feder mit Sepia. 146 × 215 mm
1812.

Schlußfolgerungen fehlt es hier an hinreichendem authentischen Material.

Gerhard von Reutern verdankt seine künstlerische Entwicklung wesentlich Goethes Aufmunterung und Bestärkung, er war Pensionär und Porträtist des russischen Hofes mit dem Vorzug, zu malen, was er wollte und wo er wollte — Gründe genug, ihn für einen würdigen Empfänger von Zeichnungen des deutschen Dichters zu halten, der auch der Kunstepoche seiner Zeit den Namen gegeben hat.

Reutern war, wie Durylin sagt, „ein Künstler, der mit einem Fuß in Rußland, mit dem anderen in Deutschland stand“⁹: er starb 1865 in Frankfurt a. M., der Verbleib seiner Goethezeichnungen ist leider nicht überliefert.

Während hier mithin die Tatsache der Schenkung belegbar ist, das Objekt aber verloren ging, fehlt bei der dritten in der Sowjetunion befindlichen Zeichnung, wie übrigens bei vielen anderen Dedikationen, in den Briefen und Tagebüchern Goethes jeglicher Hinweis auf den Vorgang der Schenkung und die Persönlichkeit des Begünstigten. Dank sorgfältiger Nachforschungen der Lenin-Bibliothek konnte aber die Provenienzfrage völlig aufgeklärt werden. Die Zeichnung stammt aus einem in den Jahren des Bürgerkrieges zugrunde gegangenen Schloß des Fürsten Barjatinski in dem Dorfe Grunowka im Gouvernement Kursk. Von einem Einwohner des Ortes wurde sie an N. I. Pantshenko in der Stadt Sudsha veräußert und kam danach im Jahre 1939 in die Lenin-Bibliothek in Moskau. Die Zeichnung trägt am Unterrand auf einem aufgeklebten Streifen die Beischrift: „1812. Göthe. Carlsbad“¹⁰. Barjatinski war russischer Gesandter in München (1808—1809) und hat 1812 zu Goethes Karlsbader Bekanntenkreis gehört. Am 16. August fand die erste Begegnung statt, am 24. wird in Goethes Tagebuch „ein Album des Fürsten mit Zeichnungen von Künstlern und Liebhabern“ erwähnt, am 7. September eine Buchrückgabe an Barjatinski, die Anabasis (?) des Arrianus Flavius. Diese Eintragungen bezeichnen die gemeinsame Interessensphäre. Natürlich war der Fürst auch in seiner Eigenschaft als russischer Diplomat in Bayern für Goethe keine gleichgültige Persönlichkeit, die nur als Günstling des Zufalles in den Besitz einer Goethezeichnung gekommen wäre.

Nach Mitteilung der Lenin-Bibliothek bewahrt diese auch einen Brief des Gesandten aus diesen Tagen an seine Braut Gräfin Marie Keller, „die bis zur Vermählung mit Barjatinski und auch teilweise später, im Herbst 1812, in Weimar gelebt

⁹ S. Durylin. Russische Schriftsteller bei Goethe im Weimar [noch nicht erschienen].

¹⁰ Sieh auch: П. Эттингер. Карлсбадский рисунок Гете. — Записки отдела рукописей Всесоюзной библиотеки им. В. И. Ленина. Вып. 6, 1940, с. 89—90.

hat". In Goethes Tagebuch und in seinen Briefen findet sich ihr Name nicht, sie wird also selber wohl kaum durch eine Galanterie Goethes Besitzerin der Zeichnung geworden sein.

Die Zeichnung mit Sepiafeder auf Schreibpapier, in einigen Partien laviert und mit Deckweiß gehöht, gibt einen Natuerauschnitt mit zwei Bretterhütten in der Nähe eines Tümpels wieder; den Hintergrund schließt eine hügelige Landschaft, im Vordergrund fallen monstrose Blattpflanzen auf, wie sie noch öfter in Zeichnungen dieser Zeit als Repoussoir angebracht sind. Für eine genauere Ortsbestimmung bieten sich keine Anhalte.

Obschon keines der exzellentesten Beispiele für Goethes bildkünstlerische Begabung, ist doch das Blatt mit Goethes Autograph ein aussagereiches Dokument für seine Beziehungen zu russischen Zeitgenossen und verdient deshalb vollauf die ihm zuteil gewordene Beachtung.

KOLME GOETHE JOONISTUSE TAASLEIDMISEST NSV LIIDUS

G. Femmel

Goethe Rahvusmuuseum Weimaris

Resümee

Tartu Riikliku Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus säilitatakse kahte J. W. Goethe joonistust. Goethe on visandanud need Sitsiilia maastikud oma Itaalia-reisi kestel 1786—1788 ja kinkinud oma sõbratarile Charlotte von Steinile, kes need oli edasi andnud Köstritzi vürstile Heinrich von Reußile selle tungival nõudmisel. Reußi kunstikogu oksjonilt omandas maastikud 1814. aastal, veel luuletaja eluajal, Tartu ülikooli raamatukogu esimene direktor Johann Karl Simon Morgenstern. Pärast Morgensterni surma anti koos pärandiga ka Goethe joonistused üle Tartu ülikooli raamatukogule.

Tartus asuvate Sitsiilia maastike raami tagaküljele on kleebitud Charlotte von Steini käega kirjutatud mäрге «Mälestused Sitsiiliast, joonistanud Goethe 1787». Ühe joonistuse puust tagaküljele on kleebitud üksikasjaline selgitus, mis on Goethe vastus Ch. v. Steini nõudmisele 1806. aastast, et kingitud joonistused (Sitsiilia maastikud) dateeritaks.

Kolmanda NSV Liidus säilitatava Goethe joonistuse kohta pole Goethe kirjades ja päevikutes leitud ühtki märget. Joonistus pärineb Kodusõja päevil hävinud vürst Barjatinskile kuulunud lossist, mis asus Grunovka külas Kurski kubermangus (praegu Sumõ obl. Krasnopolje raj.). Joonistuse andis keegi kohalik elanik Sudža linnas elunevale N. I. Pantšenkole, kes selle 1939. aastal andis üle V. I. Lenini nim. NSV Liidu Riiklikule Raamatukogule.

Barjatinski oli 1808—1809 Vene saadik Münchenis ja 1812 kuulus ta Goethe Karlsbadi tutvusringkonda. Joonistuse alumisele äärele kleebitud paberiribal on mäрге: «1812. Goethe. Carlsbad». Joonistus on tehtud seepiasulega kirjutuspaberile ja kujutab künklikku maastikku, esiplaanil taimed. Leht on varustatud Goethe autograafiga ja viitab tema suhetele vene kaasaegsetega.

О НАХОЖДЕНИИ ТРЕХ РИСУНКОВ ГЕТЕ В СССР

Г. Феммель

Национальный музей Гете в Веймаре

Резюме

В Научной библиотеке ТГУ хранится два рисунка (пейзажа) И. В. Гете. Гете набросал эти пейзажи Сицилии во время своей поездки по Италии в 1786—1788 гг. и подарил их своей подруге Шарлотте фон Штейн, которая передала их Кёстрицкому графу Гейнрих фон Рейссу по его убедительному настоянию. На аукционе художественного собрания Рейсса пейзажи были приобретены, еще при жизни поэта, первым директором библиотеки Тартуского университета Иохан Карл Симон Моргенштерном. После смерти Моргенштерна его личное собрание, а вместе с ним и рисунки Гете были переданы библиотеке Тартуского университета.

На оборотной стороне рам пейзажей Сицилии, хранящихся в Тарту, на приклейке рукой Шарлотты Штейн написано: «Память о Сицилии, нарисовано Гете в 1787».

На деревянной оборотной стороне одного рисунка приклеено детальное пояснение, являющееся ответом Гете на просьбу Ш. Штейн в 1806 г., чтобы подаренные ей рисунки были датированы.

О третьем рисунке Гете, хранящемся в Советском Союзе, в письмах и дневниках Гете нет ни одного упоминания.

Рисунок находился во дворце князя Барятинского, который был расположен в селе Груновка Курской губернии (ныне Краснопольский район Сумской области) и в дни гражданской войны уничтожен. Рисунок был передан неизвестным местным жителем живущему в городе Суджа Н. И. Панченко, который в 1939 г. и передал его Гос. библиотеке СССР им. В. И. Ленина.

В 1808—1809 гг. Барятинский был русским послом в Мюнхене, в 1812 г. принадлежал к обществу Гете в Карлсбаде.

На бумажной приклейке внизу рисунка имеется пометка: «1812, Гете, Карлсбад». Рисунок сделан сепией на писчей бумаге и представляет собой холмистый пейзаж, с растениями на первом плане. Лист снабжен автографом Гете, указывающим на его отношения с русскими современниками.

«CHURFÜRST AUGUSTI KUNST BUCH»

T. Ilomets

Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu haruldaste raamatute ja käsikirjade osakonnas leidub Ferdinand Giese, ülikooli kunagise keemiaprofessori memoriaalkogu¹ alkeemia- ja keemiaalaste käsikirjade hulgas «Churfürst Augusti Kunst Buch» (Mscr. 1117). See on üle 700 lehekülje suurune kvartformaadis käsikiri, mis kuulub tööstusliku metallurgia, pürokeemia ja analüütilise keemia algperioodi. Kuigi pealkirjast, mis täielikul kujul on «Churfürst Augusti Kunst Buch Wie mir solches von H. F. K. Chur-fl. Sächsl. Chymico auf Pergamen geschrieben communiciret worden», selgub, et käsikiri on koopia pärgamendile kirjutatud tööst, ei vähenda see käsikirja teaduslikku väärtust, sest selles on talletatud 16. sajandi keskpaiga praktilise keemia alaseid teadmisi originaalses vormis.

Sisust lähtudes võime käsikirja jagada nelja põhilisse ossa. Esimene, mahult kõige suurem, käsitleb peamiselt kulla ja hõbeda tehnoloogiat ning annab andmeid klaasi, värvainete, liimide, õlide jm. valmistamise kohta. Samuti on siin juttu rauast ja terasest.

Teine osa on pealkirjastatud «Des alten Caspar Hasens Probirer Probier-Buch wie er es im 1541 Jahr gebraucht hat». Selles käsitletakse nn. proovimismeetodeid, mida võime vaadelda kui analüütilise keemia eelperioodi kuuluvaid. Neid meetodeid rakedati ka toleaegete müntide väärtuse hindamisel, mida näitab alapeatüki pealkirigi: «Verzeichniss etlicher ganghafftigen Münzen dieses Jahr 1544 am Schroth und Korn».

Kolmas osa on pühendatud pürotehnikale: «Bericht von der Artolleri Von Einem aus Schweinitz der solche bei den Zeug-Meister Büchnern in Dresden erlernet». Peamise osa tekstist hõlmab püssirohu ja lõhkekehade valmistamise tehnika ja meetodite kirjeldus. Omaette tervikliku lõigu moodustab terase tehnoloogiat käsitlev alapeatükk.

¹ T. Ilomets. Prof. F. Giese memoriaalkogust. — TRU Teadusliku Raamatukogu 5. teadusliku konverentsi materjalid. Trt., 1972, lk. 25—28.

Neljas osa keemia seisukohalt huvi ei paku. See on religioosse sisuga tekst, kirjutatud käsikirja algselt vabaks jäetud lehekülgedele ning hiljem juurdelisatud poognatele ja lehtedele. Lehekülgede arvult moodustab see osa 35% kogu käsikirja mahust.

Käsikirja kopeerimisaeg on dateerimata. Dateeringud 1541, 1544 ja 1562 esinevad ainult «Probier-Buchi» tekstis. Ka pole päris selge, kas kogu keemiaalane tekst on kuulunud originaalkäsikirja koosseisu või on siia koondatud kopeeringuid ka mujalt. Kuna Saksi kuurvürst August I (1526—1586) valitses ajavahemikus 1553—1586, siis võib suure tõenäosusega oletada, et enamik keemiaalast teksti pärineb sisuliselt ajavahemikust 1540—1590.

Lehtede kulumisastme järgi näib, et enimat kasutamist on leidnud «Probier-Buch».

Käsikirja täielikuks iseloomustamiseks ja teadusajaloolise väärtuse kindlaksmääramiseks on kõigepealt vaja välja selgitada selle päritolu, kirjutamise aeg ja koht ning edaspidine saatus. Seda pole aga võimalik teha käsikirja igakülge, põhjaliku analüüsita, täpse kirjelduseta. Sisuline läbitöötamine võimaldab käsikirja võrrelda sama ajastu analoogiliste töödega ja heal juhul ka originaaliga (või originaalidega), kui see kusagil veel säilinud on.

16. sajand oli inimtegevuse paljudel aladel murranguliselt tähtis. Arenev loodusteadus sattus konflikti skolastilise maailmakäsitusega. Aukohale hakkasid tõusma praktika ja eksperiment. 16. sajand valmistas ette pinna 17. sajandi suurteks teaduslikeks avastusteks. On arusaadav, et loodusteaduste ajaloo seisukohalt pakuvad suurt huvi just sellest ajastust pärinevad ürikulised materjalid; iseäranis kehtib see keemia kohta. 16. sajand oli tehnilise keemia, eriti metallurgia ja pürokeemia arengus põhjapanev. Mäetööstus muutus riigi sõjalise võimsuse üheks nurgakiviks, sest tulirelvad vajasid suurel hulgal rauda, terast, aga ka muid metalle ja püssirohtu. Kuld ja hõbe said väärtuste moodsu-puuks. Kulda, hõbedat, terast ja püssirohtu vajati üha suuremal hulgal ja selle «kolmainuse» tootmisprobleemid muutusid praktilise keemia probleemideks number üks. Metallurgia ja pürokeemia arendamiseks oli vaja täiustada tehnoloogiat. Kulla ja hõbeda, eriti aga kulla saamiseks näis olevat kaks võimalust.

1. Täiustada maakidest saadava kulla ja hõbeda tootmistehnoloogiat ja puhastusmeetodeid; leida uusi eksploateerimiseks sobivaid kulla- ja hõbedamaardlaid. See oli põhimõtteliselt lahendatav ülesanne.

2. Leida meetod kulla saamiseks metallide transmutatsiooni teel. See tundus spektiivikas, kuid oli raskelt realiseeritav tee ning positiivsete tulemuste aeg polnud määratletav. Katsetusi aga jätkati 16. sajandil intensiivselt.

Sel ajal ilmusid esimesed põhjapanevad tööd metallurgia ja

pürokeemia valdkonnas.² 1530. a. ilmus trükist Georg Agricola (1494—1555) esimene metallurgiaalane töö «Bermannus, sive de re metallica». Sellele järgnes 1540. a. itaallase Vanoccio Biringuccio (1480—1538) «De la Pirotechnia. Librix X» ning 1556. a. Agricola klassikaline, metallurgia arengus väga suurt tähtsust omav töö «De re metallica, libri XII». Viimases on kokku võetud kõik, mis metallurgia valdkonnas tolle ajani teada oli.³

Agricola oli pärit Saksimaalt Glauchaust ning töötas metallurgia ja mäetööstuse «klassikalises» piirkonnas — Joachimsthalis ja Chemnitzis. Oma «De re metallica» pühendas ta Saksi kuurvürstile Moritzile (valitses 1541—1553) ja tema vennale Augustile. 1553. a. sai Saksi valitsejaks, kuurvürstiks Moritzi vend August (1526—1586), kes pani suurt rõhku mäetööstuse arendamisele.⁴ Koos oma naise Annaga (1532—1585) ning õuekeemikute ja alkeemikutega tegeles ta innukalt keemia ja alkeemia probleemidega.⁵ Dresdenis asutatud laboratooriumi kutsuti «Das Goldhaus» ning Annaburgis olnud laboratoorium oli kaasaegsete arvamusel järgi parim Euroopas.

Neis Dresdeni või Annaburgi laboratooriumides asuski tõenäoliselt «Churfürst Augusti Kunst Buch» originaal, mille järgi meie poolt vaadeldav koopia on valmistatud.

Alljärgneva eesmärgiks on anda TRÜ Teaduslikus Raamatukogus säilitatava käsikirja enam-vähem üksikasjalik formaalne kirjeldus, n.-ö. materiaalse külje analüüs, seostada seda mõnel määral sisulise küljega ja ajastuga, millest ta pärineb, ning leida tugipunkte eespool loetletud küsimustele vastamiseks.

Keemiaalase teksti üksikasjaline sisuline analüüs ei mahu käesoleva kirjutise raamidesse.

Käsikirja kirjeldus

1. Köide

Käsikiri on köidetud pruuni vasikanahka ning kujutab endast paindselgset täisnahkköidet, mille seljale on üksiktemplitega käsikuldamistehnikas pressitud ornameidid ja tekst

² J. R. Partington. A History of Chemistry. II. London, 1961.

³ G. Bugge. Das Buch der grossen Chemiker. I. Berlin, 1929. [1965]; H. Wildsdorf. Georg Agricola und seine Zeit. Berlin, 1956; H. Wildsdorf, W. Quellmalz. Bergwerke und Hüttenanlagen der Agricola-Zeit. Berlin, 1971.

⁴ Allgemeine deutsche Biographie. I. Leipzig, 1875.

⁵ K. S. Schmieder. Geschichte der Alchemie. Halle, 1832; H. Kopp. Die Alchemie. I. Heidelberg, 1886; E. O. v. Lippmann. Entstehung und Ausbreitung der Alchemie. III. Berlin, 1954.

CHURFÜRST AUGUSTI KUNST BUCH

Kuld on veel vaevalt märgatav, kirja kohal on tähed valge värviga üle värvitud. Musta tindi või värviga on teksti alasse kirjutatud number 1233. Kõite kattenahk on tublisti pragunenud ning puudub seljalt $\frac{1}{3}$ ulatuses.

Käsitirja mõõtmed: kaaned 225×185 mm, paksus koos kaanetega selja kohalt 65 mm, raamatublokk 216×180 mm, selle paksus selja kohalt 56 mm.

Kõidetud on käsikiri viiele raamatubloki seljal asetsevatele kanepist kõitmele. Kaptaalid on linasest riidest, nende väline äär on kaunistatud värvimata linasest niidist kahekordse põiminguga. Kaptaalide sisemise ääre kohal asetsevad kõite otsaõmblused, raamatubloki külgedest üleulatuvad otsad on kleebitud kaane alumise külje ja sisepaberi vahele. Kõitmed asuvad kaane ja kattenaha vahel. Kattenahk on liimitud raamatubloki selja külge.

Kaante materjaliks on kahekordne hall papp, kaitselehtedeks marmoreerimistehnikas kaunistatud lainelise mustriga paber. Kaane siseküljel on Giese memoriaalkogu eksliibris, millel asetsevad tähised (1233), inv. 1666, Mscr. 1117, 353 lt.

Raamatubloki otsalõiked ja eeslõige on vana paberi pruuni tooni. Lõige on algselt värvitud pritsimistehnikas. Praegu on eristatavad ainult punast ja tumedat tooni värvipritsmes.

Kõite lähemal vaatlusel selgub, et käsikiri on ümber kõidetud ning osa lehti ja poognaid ei kuulu algse käsikirja juurde. Seda tunnistab vanade õmblusaukude olemasolu ühtedel ja puudumine teistel poognatel. Ka on kõitmisel tekstielemente osaliselt ära lõigatud.

Kõitmisviisi ja -stiili lubavad järeldada, et kõide pärineb 18. sajandist.

2. Raamatubloki ehitus

P o o g n a d

Käsitirja raamatublokk koosneb poognatest ja üksikutest lehtedest. Poognate suuruse ja järjekorra esitame vastava tähistuse ja sümbolitega.⁶ Näit. 41. III f 256 Qq₃₇.

Esimene number tähistab poogna või lehe järjekorda raamatublokis (41. poogen).

Teine, rooma number näitab, mitmest lehest poogen koosneb (käsioleva näite puhul kolmest lehest).

⁶ K. Löffler. Einführung in die Handschriftenkunde. Leipzig, 1929; N. P. Zacour. A Catalogue of Manuscripts in the Libraries of the University of Pennsylvania to 1800. — The Library Chronicle, Vol. XXVIII, No. 2. University of Philadelphia, 1962.

Kolmas number märgib poogna või lehe järjekorranumbrit üldnumeratsioonis (siin 256. lehti).

Neljas number, kombinatsioon tähest või tähtedest ja numbrist, tähistab poogna järjekorda raamatublokis (nn. kustood-tähistus). See on algne tähistusviis. Poognate suurus on märgitud järgmiselt:

I — *unio* (poogen koosneb ühest kokkumurtud lehest),

II — *binio* (kaks kokkumurtud lehte),

III — *ternio* (kolm kokkumurtud lehte),

IV — *kvaternio* (neli kokkumurtud lehte).

Lehtede ja lehekülgede tähised:

p — lehekülg (*pagina*)

f — leht (*folium*)

f^r — lehe esimene külg (r — *recto* 'parem')

f^v — lehe pöörde külg (v — *verso* 'pöördel').

Käsikirja raamatubloki ülesehitus:

1. I f 1 + kaanepaber	29. IV f 178 Dd ₂₆
2. f 2, f 3 kaks lahtist lehte	30. II f 186 Ee ₂₇
3. III f 4 A	31. IV f 190 Ff ₂₈
4. IV f 10 B ₁	32. IV f 198 Gg ₂₉
5. IV f 18 C ₂	33. IV f 206 Hh ₃₀
6. IV f 26 D	34. I f 214 Jj ₃₁
7. II f 34 E ₄	35. IV f 216 Kk ₃₂
8. I f 38 F ₅	36. II f 224 Ll ₃₃
9. IV f 40 G	37. IV f 228 Mm ₃₄
10. IV f 48 H ₇	38. II f 236 Nn _{35a}
11. IV f 56 J ₈	39. IV f 240 Oo
12. IV f 64 K ₉	40. IV f 248 Pp ₃₆
13. IV f 72 L ₁₀	41. III f 256 Qq ₃₇
14. III f 80 M ₁₁	42. IV f 262 Vv ₃₈
15. IV f 86 N ₁₂	43. I f 270 Ss
16. IV f 94 O ₁₃	44. III f 272 Rr ₃₉
17. III f 102 P ₁₄	45. IV f 278 Uu ₄₀
18. II f 108 Q ₁₅	46. IV f 286 Xx ₄₁
19. IV f 112 R	47. IV f 294 Yy ₄₂
20. II f 120 S ₁₇	48. IV f 302 Zz ₄₃
21. III f 124 T ₁₈	49. IV f 310 Aaa ₄₄
22. IV f 130 U ₁₉	50. f 318 üksik leht
23. III f 138 X ₂₀	51. III f 319 Ccc ₄₅ Finis
24. IV f 144 Y ₂₁	52. II ff 325—328
25. I f 152 Z ₂₂	53. IV ff 329—336
26. IV f 154 Aa ₂₃	54. IV ff 337—344
27. IV f 162 Bb ₂₄	55. III ff 345—350
28. IV f 170 Cc ₂₅	56. II ff 351—353 + + kaanepaber

Kokku on käsikirjas lehti ff 1—353.

Ms. 1117

4

Shurfürst Augusti
Kunst Buch.

Wie mir solches von H. J. L.
Schurff-Dächel. Chymico auf
Pergamen geschrieben om
mémoriet worden.

12 Cent. Bley und 72 lot Silber. Das tragt die ghat, allerey
 mit dreyer zu sechse dreyer dreyer mit dreyer
 so auf dem brennen zu sechse ist worden 4. Inwiefern
 man 4 stück zu einem feigen vrom, 4. so das gefaigt brennt
 so dreyer dreyer zu sechse 20 Cent. dreyer, das fallt
 2 Cent. zu 6 Loten oder 6 lot 1/2. Silber, die kann
 auch vormaldeit. nun ist igem abgezogen 2 Cent Bley
 12 lot Silber dreyer fallen die geschickter 3 lot. Silber
 bei sich bleibt nun an dem ghat Silber. So also das
 dreyer fallt 20 Cent 6 lot 1/2 Silber, so bleibt das
 nun 6 1/2 lot Silber. nun set auf dem cent dreyer
 so an dem brennen, 40 Cent Bley, das ist nun auf die 3 Cent
 dreyer die abgang in Bley 2 Cent. 20 Cent. bleibt die
 ander 20 Cent die finden sich auch in dem dreyer und
 abtrifft samt dem Silber, und also wird niemand so
 der gesetz 2 Cent. 73 ~~1/2~~ Bley

Und dreyer geschickter gesetz 3. der 4. Cent. die gesetz und dreyer
 D. ist die gesetz und die gesetz, die gesetz gesetz ab in die
 gesetz 4. Cent. gesetz. Und dreyer gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz
 21. Cent. so ist man gesetz dreyer gesetz ab in die gesetz
 so ist die gesetz gesetz. fünf gesetz gesetz 29. gesetz gesetz
 man gesetz gesetz in 7 oder 8. gesetz und 4. gesetz gesetz in
 gesetz und so ist das gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz
 gesetz, so ist das gesetz gesetz gesetz. gesetz und die gesetz gesetz
 gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz. gesetz gesetz
 gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz
 gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz
 gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz gesetz

52

Foto 4.

Eisen und Stahl

weiss zu machen und wieder
zu härten

Ein masser zu härten, laß man einen
In dem Eisen spannen dann.

Winn weisse A. yaloria, soß ab zu gnuß, laß ab und
nigander finden, und laß ab in dem Eisen, und laß ab in
gute weisse Eisen lieg.

Stahl zu härten das ist gute spanne
zu sein

Winn ofson zungen blätter, samt den weisse, finde
ab in weisse, laß ab in dem Eisen ab, so weisse
gilt.

Ein yorn zu härten ist es ein yorn
am best.

Winn nissen mit weisse und färte in dem Eisen, dann
laß ab in yorn anlag, so bringe es nicht an.

Winn zu härten dann sein
mit best

Winn weisse weisse und laß ab in dem Eisen

Stahl weisse zungen

Winn ungeschaffen daleh, ein yorn, 4 lot weisse, und
unweisse von einem laß, laß man weisse weisse
einander und flay ab mit dem yorn, ab dem luten laß
dabei, laß ab in weisse, weisse weisse, dann laß

Foto 5.

Allerlei Farben

zu machen, aus allerlei metallten ois
 Das funder zu fassen, und was dem an
 hängig ist.

Zum grün zu färbten

Nimm einen funder oder groß ist in ein dinsten gefirn
 und ein quierden fangrün, und salomoniac, das ist in ein
 oder, und fändel das kein dinsten, oder laß es 14 tage dinsten
 und langte, so sind es grün.

Zum rot zu machen

Nimm rotenz, ungelochten daleid, laß die stück über
 einander, quierden mit fangrün, so sind sie langte
 dinsten, daß es ein maß oder 2 dinsten, machen mit
 dinsten. das es nicht, dinsten fangrün mit der langte
 die nicht über das gestand, es dinsten ein gütten fangrün
 das andere fliche mit einem gestand zu bringen

Nimm eine totter, die fangrün über die fliche, und laß die
 worden dinsten ein landfische nicht dinsten, und be
 bring die fliche mit der fische, dinsten ein fliche
 dinsten, mache es groß, wasse in fliche fliche
 dinsten ein das dinsten, dinsten die die fliche gestand
 groß, laß die dinsten dinsten, und wasse es ein die fliche
 so sind es ein

Die Sarnar's geschriebene Zeichen
 der Dier Planeten und andern Species

246

Darunter die folgt

Sol	☉					Seres
Luna	☾	☽	☽			Dier
Venus	♀					Dreyer
Mercurij	♁	♃	♃	♃		Walt'ebor
Jupiter	♃					Zier
Saturnus	♄					BLy
Mars	♂	♂	♂			ffon
Sulphur	♁	♁				Difubel
Antimonium	♁	♁				Wif'ylaf
Vif' ² / _o	33	8				Zimel
Secibulum	+					Eingell
Dies	—					Fay
Nocte	○					Uanf
Victrol	ij	⊕				Dreyer

D'n

Foto 7.

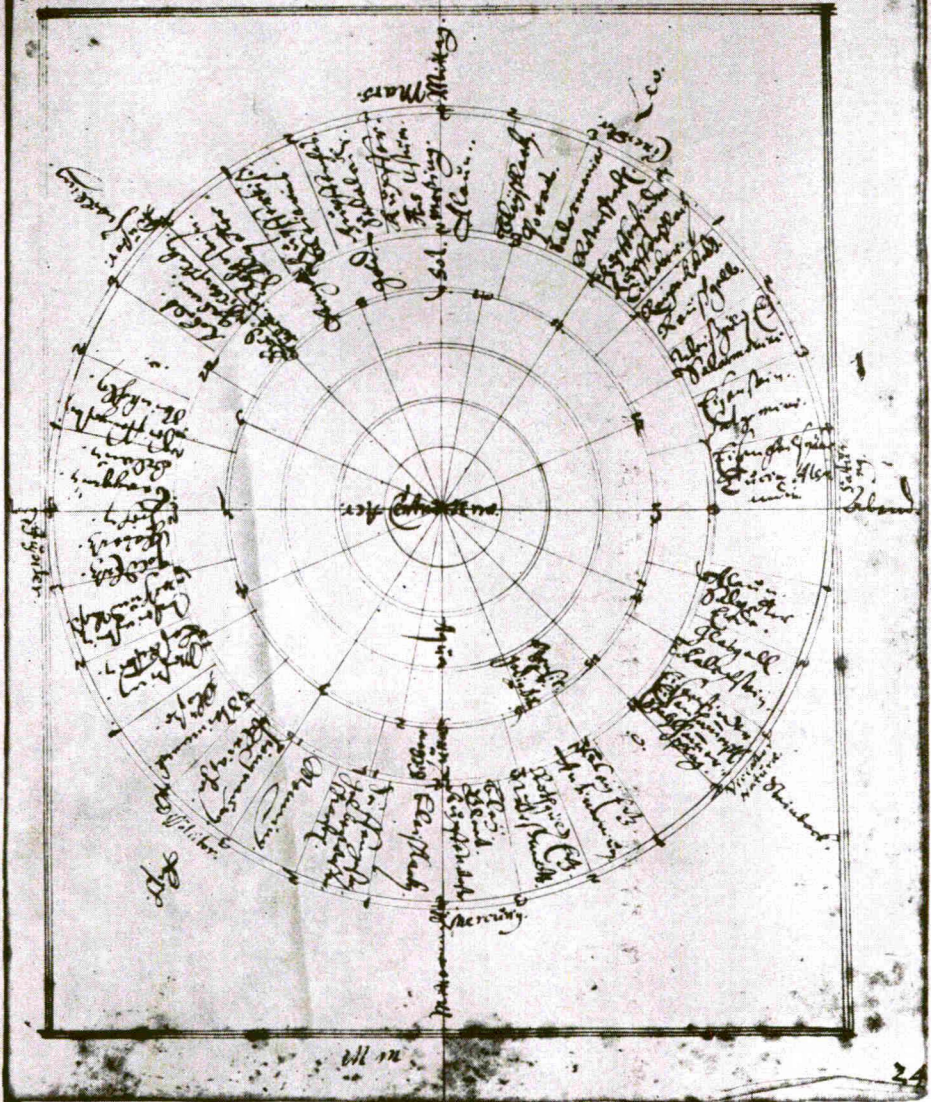

Foto 8.

			Loth	gr	sch
Stettinger 88 fl. nist die 1/2 fl. Sch	1 Mark		7	1	2
Alle Magdeburger 4 gr. 1/2 fl. nist die 1/2 fl. Sch			7	2	2
Langpinger 62 fl. nist die 1/2 fl. Sch	Loth		6	3	1
Wittenberger 60 fl. nist die 1/2 fl. Sch	Loth		6	2	2
Stettinger mit Kobusian 61 fl.	Loth		6	3	1
Langpinger 72 fl.	Loth		8	0	2
Bayer mit dem Dorn 68 fl.	Loth		7	3	
Wittenberger 53 fl.	Loth		6	3	2
Wittenberger 68 fl.	Loth		7	0	0
Wittenberger 72 fl.	Loth		7	3	3
Liebalde 73 fl.	Loth		8	3	2
Zwanziger 72 fl.	Loth		7	3	3
Wittenberger 71 fl. sind 1/2 fl. sind 1/2 fl. sind 1/2 fl.					
	324 fl. Sch		6	3	2
Sontname 80 fl.	Loth		14	1	
Stettinger mit dem Dorn 100 fl. sind 1/2 fl. sind 1/2 fl.	Loth		15		
Alle Magdeburger 47 fl.	Loth		11	1	0
Alle Stettinger 88 fl.	Loth		7	3	
Stettinger 100 fl.	Loth		7	1	
Stettinger 90 fl.	Loth		6	1	2
Stettinger 120 fl.	Loth		8	0	1
Stettinger 116 fl.	Loth		7	2	2
Stettinger 250 fl. Sch 5 Lot 2 gr. sind 81 fl.					
Stettinger 250 fl. Sch 7 Lot 3 gr. sind 81 fl.					
Stettinger 50 fl. sind 1/2 fl. sind 1/2 fl.					
Stettinger 180 fl. Sch 6 Lot. 0 gr. sind 32 fl.					
Stettinger 51 1/2 fl. sind 1/2 fl. sind 1/2 fl.					
Stettinger 110 fl. Sch 6 Lot 2 gr. sind 1/2 fl.					

Foto 9.

Bericht von den

ARTILLERI

Von Finen aus Dschmeintz der
solche bei den Jung Weiser
Nachdem in Dresden
erlerret

Ein Dessen Zerst
 April: Die Höhe des Lager Pulver
 5 April Mord Finken
 6 — Salpeter
 7 — Salpeter

Ein Granat ca. 64 Mörkel 24 Pfund, 2
 8 Pfund

Die Höhe des Lager Pulver
 ca. 32 Mörkel
 Anlyt: 20 Pfund sind im Granat 20 Pfund

Granaten Trakt.

- 8 Ctl Mord Finken
- 3 — Salpeter
- 2 — Schmelze
- 1 — Pulver

Jans
 33 Pfund Granaten

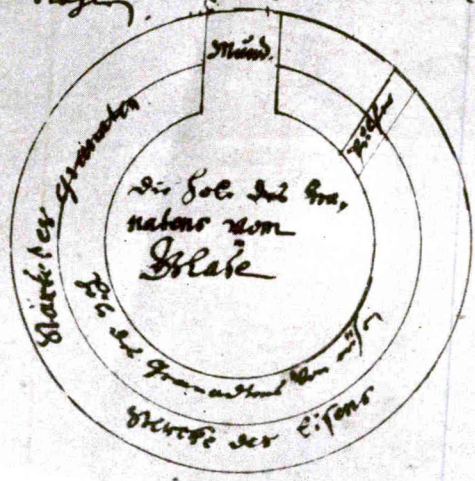
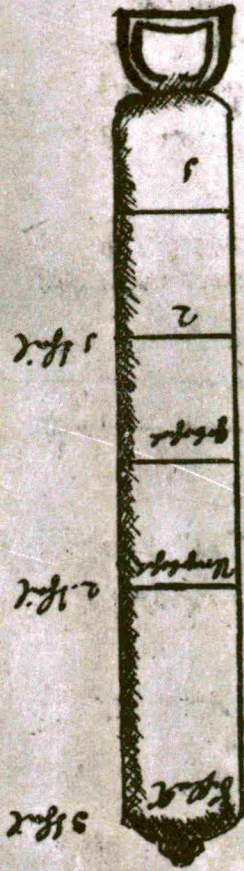

Foto 11.

Tugly miss die Blöcke F. G. von dem Tage an in 3 Teil getheilt hand
 samunges die 2 Teil in 4 Teil reichte 3 Teil getheilt nach
 2 Teil 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Schlangen die Kaugen, man die selben nach besten
 abgetrocknet, gefüllt, Zerstosset mit
 Pfefferkorn

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Käsikirja paber ja vesimärgid

Käsikirja paber on värvuselt kollakas; enamasti igal lehel esinevad pruunikad laigud, eriti raamatubloki alumise lõike läheduses. Esiserva alumine ja ülemine nurk on paljudel lehtedel käsikirja tarvitamisest määrdunud.

Paber on tugev, ebaühtlase jahvatusega ning suure pilvisusega. Kohati on ta isegi nii ebaühtlane, et vormiraami detailide jäljed on väga raskesti märgatavad. Vesimärkide järgi otsustades on käsikirjas kolme eri sorti paberit, kuid oma kvaliteedilt on nad peaaegu ühesugused. Lehtede paksuse järgi ei saa paberisorte üksteisest eristada. Õhukesi, samuti eriti pakse lehti esineb käsikirjas vähe. Lehe paksus kõigub 0,11—0,17 mm piires, kõige enam on aga niisuguseid, mille keskmine paksus on 0,14 mm.

Paberisortide jaotus käsikirjas on toodud tabelis 1. Vesimärgid esitatakse joonistel 1 ja 2 (v. a. Amsterdam'i vapp).

Käsikirja 353 lehest on 322 lehte paberisordist, mille vesimärgiks on vapp kahe ristuva mõõgaga. Sellele paberile on kirjutatud käsikirja keemiatekst.

Tabel 1

Käsikirja paberi jaotus vesimärkide alusel

Poogna nr.	Vesimärgiga lehti poognas	Vesimärgita lehti poognas
1.	2.	3.

A. Paber, millel on vapi ja kahe ristatud mõõgaga vesimärk (ertsmarssali vapp).

3.	1	—
4.	2	2
5.	2	2
6.	2	2
7.	1	1
8.	—	1
9.	2	2
10.	2	2
11.	2	2
12.	2	2
13.	2	2
14.	1	2
15.	2	2
16.	2	2
17.	1	2
18.	2	—
19.	2	2
20.	1	1
21.	2	1
22.	2	2

1.	2.	3.
23.	1	2
24.	2	2
25.	—	1
26.	2	2
27.	2	2
28.	2	2
29.	2	2
30.	1	1
31.	1	2
32.	2	2
33.	2	2
34.	1	—
35.	2	2
36.	1	1
37.	2	2
39.	2	2
40.	2	2
41.	2	1
42.	2	2
43.	—	1
44.	1	2
45.	2	2
46.	2	2
47.	2	2
48.	2	2
49.	2	2
50.	1/2	—
51.	1	2
52.	1	1
53.	2	2
Kokku	80 1/2	82

B. Paber, millel on kahe lõvi ja krooniga vesimärk (nn. Amsterdami vapp)

2.	2	—
3.	2	—
54.	4	—
55.	3	—
56.	1	—
Kokku	12	0

C. Paber, millel on vapi ja monogrammiga vesimärk

38	1	1

Ilma vesimärgita lehti on kaks: f 1 ja i 353. Mõlemad on eeslehed, mis ühelt poolt on kaetud värvilise mustriaga.

Nagu nähtub tabelist 1, on vesimärgiga (leht a) ja vesimärgita (leht b) kaksiklehtede arv praktiliselt võrdne. Seega on käsikirja leht kvartformaadis ning moodustub kahekordse murdmise teel paberilehest, mille mõõtmed on veidi suuremad kui 260×432 mm, sest köitmisel on paberi äärtest maha lõigatud. Seejuures jääb vesimärk kaksiklehe murdekohta ning steegid on poognas horisontaalselt. Alglehe skeem ja teda iseloomustavad suurused on antud joonisel 3.

Selle paberi detailsem uurimine, eelkõige vormipaari kindlakstegemine peaks andma võtme käsikirja kirjutamisaja määramiseks. Weissi järgi⁷ peaks nii suures hulgas paberipoognais, nagu käsikirjas esineb, olema võimalik välja otsida vormipaar, s. t. kahe erineva vormiga saadud paberipoognad. Korruga kasutati kaht vormi ja on vähe tõenäoline, et kaks vormi ühtivad teineteisega kõigis detailides. Vormi töökõlblikkuse ajaks loetakse intensiivsel töötamisel paari aastat. Seega on võimalik dateerida paariaastase täpsusega (ideaalsel juhul). Eelduseks on muidugi, et seda sorti paberit on kusagil uuritud või uuritakse.

Monogrammiga vesimärgiga paber, millest käsikirjas on väikeseformaadiline lisapooغن, on samuti juurde lisatud, kuid küllalt varakult, sest selles on näha vana kõite augud. Sellel paberil asetsevad steegid poognas ka horisontaalselt.

Religioosse sisuga teksti dateerimist peaks võimaldama Amsterdamis vapiga vesimärgiga paber, vähemalt peaks saama anda kirjutamisaja alumise piiri, sest see paber on suhteliselt hästi uuritud.⁸ Ilmselt kuulub ta 17. sajandi lõppu või 18. sajandisse. Paberipoognail on steegid vertikaalselt.

3. Poognate ja lehtede numeratsioon

Käsikirjas esineb neli numeratsiooni, mis on osal käsikirja lehtedel kõik esindatud. Vaatleme neid tähistusi lähemalt.

A. Käsikirja lehtede üldnumeratsioon (folieering).

See haarab kogu käsikirja (ff 1—353). Numbrid on kirjutatud pliiaatsiga lehe f^r ülemisele äärelle paremale. Ilmselt pärinevad nad käsikirja arvelevõtmise ajast raamatukogus. Numeratsioon on lehtedel f 1 — f 241 pidev, s. t. iga leht on märgistatud, sealt edasi on numbrid iga viienda lehe järel. See numeratsioon on käsikirja kirjeldamisel aluseks.

B. Käsikirja poognate numeratsioon (kustoodtähistus).

See tähistusviis esineb algse käsikirja poognail, s. t. poognail, mis kuuluvad käsikirja vanemasse ossa, välja arvatud poognad

⁷ K. T. Weiss. Handbuch der Wasserzeichenkunde. Leipzig, 1962, lk. 110.

⁸ С. А. Клепиков. Бумага с филигранью «Герб города Амстердама». — Записки отдела рукописей Гос. библиотеки им. В. И. Ленина. Вып. 20. М., 1958, с. 315—352.

52 ja 53, mis jäävad sellest tähistusest välja. Poogna märged (kustood) koosneb tähest (tähtedest) lehe f alumise ääre keskel ning numbrist lehe alumises parempoolses nurgas.

Tähistatud poognate koguhulk on

A — B₁ — Ccc₄₅ Finis

C. Käsikirja lehekülgede numeratsioon (paginatsioon).

Käsikirjas on mitmes kohas leheküljed numereeritud. Alates lehest f 10^r kuni leheni f 72^r (*incl.*) esineb paginatsioon pp 1—124 ja lehtedel f 240 kuni f 258 pp 1—36. Oletatavasti läheb lehekülgede numeratsioon siit veel edasi, aga numbrid on kõitmisel maha lõigatud. Numbrid asetsevad lehekülje ülemisel välimisel nurgal.

D. Seganumeratsioon.

Käsikirja esimeses osas esineb neljandat liiki numeratsioon, mis kujutab endast folieerimise ja pagineerimise ebajärjekindlat segu. Siiski on ülekaalus folieerimine. Numbrid asetsevad lehekülje välimise serva keskmise kolmandiku alal. Numeratsioon algab lehest f 11^r ning läheb kuni f 225^r (*incl.*), kus ff pp 1—216.

Omapärane numeratsioon algab lehest f 228, nimelt:

numeratsioon I: f	228	229	230	231	232	233	234
numeratsioon IV: f	152	153	154	155	160	161	162

Siin algab numeratsiooni muutus teksti selles osas, mis eelnevast on sisu poolest tunduvalt erinev.

Seganumeratsiooni ei esine käsikirja religioosse sisuga tekstis. Et religioosne tekst on hilisem juurdekirjutus, siis jääb selguseks, miks pideva numeratsiooniga teksti vahele jäeti küllalt suurel hulgal vabu lehekülgi. Võib ehk oletada, et see numeratsioon jälgib mingil viisil originaalteksti numeratsiooni.

Alates lehest f 259 on algseks numeratsiooniks ainult poognate numeratsioon, välja arvatud lehtedel ff 270—278, kus esineb ka pp 37—40, mis on jällegi mõistetamatu.

Lehest f 329^r peale, s. o. poognatel 52, 53, 54, 55 ja 56 puudub algne numeratsioon üldse.

4. Teksti sisuline jaotus

Käsikirja tekst jaguneb kahte põhilisse ossa, nimelt keemiaalaseks tekstiks ja religioosse sisuga tekstiks. Religioosne tekst läbib kogu käsikirja. Täis on kirjutatud kõik tühjad olnud leheküljed käsikirjas ning veel juurdeliidetud lehed ja poognad.

Juurde on liidetud f 1, f 2, kolmanda poogna (*ternio*) kaks sisemist lehte ning poognad 54, 55 ja 56. Alates f 325-st (52. poogen) on edasine tekst kuni käsikirja lõpuni (f 353) ainult religioosse sisuga.

Juuresolevas tabelis on toodud andmed, kui mitu lehekülge keemiaalast ja kui mitu lehekülge religioosset teksti sisaldab üks või teine käsikirja osa (vt. tabel 2).

Tabel 2

Teksti sisuline jaotus

Käsikirja osa	ff	Üldse lehekülgi	Keemiaalaseid lehekülgi	Religioosse sisuga lehekülgi
I osa	1—239	477	313	164
II osa	240—277	76	55	21
III osa	278—353	151	88	63
Kokku	1—353	704	456	248

5. Kirjaridade arv leheküljel

Lehepinna kasutamise poolest on käsikirja lehed kahesugused: 1) lehed, millel tekst on piiratud kolmekordse peene tindijoonega — lehekülg on neljast küljest raamistatud; 2) lehed, millel raamistus puudub.

Raamistatud ja raamistamata lehed jagunevad järgmiselt.

Raamistamata lehed

ff 1^v — 3^v
 ff 5^r — 8^v
 ff 20^r — 25^v
 f 104^v
 ff 233^v — 317^v
 ff 337^r — 353^r

Raamistatud lehed

f 4^r — tiitelleht
 i 4^v
 ff 9^r — 19^v
 ff 26^r — 104^r
 ff 105^r — 233^r
 ff 318^r — 336^v

Käsikirja lehe mõõtmed on 216 × 180 mm. Raamistatud ala mõõtmed on /180 — 196/x/148 — 160/ mm. Tekst on paigutatud leheküljele ridadena. Kirjutatud on saksa keeles, välja arvatud f 275^v — 276^r, mis on ladina keeles. Raamistatud ja raamistamata lehekülgede kirjaridade arv on antud tabelis 3.

Kirjaridade arv leheküljel

Käsikirja osa	Raamistatud tekst		Raamistamata tekst	
	Ridu lk-l	Keskmine ridade arv lk-l	Ridu lk-l	Keskmine ridade arv lk-l
I. Keemiaalane tekst	21—36	28	—	—
II. «Probier-Buch'i» keemiaalane tekst	—	—	25—30	27
III. «Artol-leri» keemiaalane tekst	22—26	23	21—27	24
IV. Reli-gioosne tekst	29—34	31	29—39	34

6. Käekiri ja tint

Käsikirjas esineb mitu käekirja. Keemiaalase teksti esialgne vaatlus lubab oletada kolme-nelja erinevat käekirja. Käsikirja edasisel uurimisel tuleb läbi viia spetsiaalne grafoloogiline ekspertiis ja paleograafiline uurimine.

Keemiaalane tekst ei pruugi olla kirjutatud pikema ajavahe-miku jooksul, vaid seda võisid teha mitu kirjutajat üheaegselt. Käsikirjaks vajalik paber võis olla kokku köitmata ja jaotatud kirjutajate vahel või oli kokku köidetud, kuid eri lõike kirjutasid eri kirjutajad. Kõige enam torkab käekirjade lahknevus silma käsikirja esimeses osas (vt. fotod 2 ja 4).

Religioosne tekst pärineb ilmselt ühelt kirjutajalt, sest käekiri on kogu käsikirja ulatuses muutumatult ühesugune (vt. foto 3).

Kasutatud on erineva kvaliteediga gallustinti. Enamik teksti on selge ning loetav. Vähemal määral on aga ka niisuguseid lehekülgi, millel tekst on tuhmunud, kuid kiri on siiski loetav.

7. Joonised ja illustratsioonid

Käsikirjas on üheksa joonist ja illustratsiooni, enamasti on need tehtud tindiga, mõned ka tinapliiatsiga.

- f 88^r Joonis osaliselt pliiatsiga, osalt tindiga üle tehtud. Anuma kujutis.
- f 88^v Pliiatsiga tehtud joonis. Anuma kujutis.
- f 135^r Pliiatsiga tehtud joonis. Joon väga nõrk ning sügava jäljega. Joonisel kujutatakse destilleerimiseadet.
- f 228^r Kogu lehekülge hõlmav skeem, tehtud tindiga (vt. foto 8).
- f 281^r Mingisuguse skaala skeem-joonis. Tehtud tindiga.
- f 283^r Kentsentriliste ringide skeem-joonis. Tehtud tindiga.
- f 283^v Joonis, eelmise sarnane. Tehtud tindiga.
- f 298^r Pommi läbilõige. Tehtud tindiga (vt. foto 11).
- f 308^r Mingisuguse käepidemega seadme joonis. Tehtud tindiga (vt. foto 12).

8. Käsikirja suuremad alajaotused

Käsikirja keemiaalane tekst jaguneb järgmisteks olulisteks lõikudeks.

Käsikirja tiitelleht.

- f 4* „Churfürst Augusti Kunst Buch Wie mir solches von H. F. K. Chur-fl. Sächsl. Chymico auf Pergamen geschriben communiciret worden“. (Vt. foto 1.)

Alajaotused.

- f 10 Ein gut Salaculi auf Hantweg von Jochim Richtern von Schwarzenburg, Goldwäschern.
- f 11 Vom Zimentiren.
- f 18 Gold und Silber zu scheiden und was dem anhängig ist. (Vt. foto 2.)
- f 26 Gold und Silber schmeidig zumachen.
- f 34 Gradier Wasser darmit man alle bleiche golde höher gradiret.
- f 38 Vom Cimentiren Wo du ein Gold hast das Staal, Eysen, Kupffer oder Zins bey sich hatt und du davon haben wirst.
- f 40 Gold Farben, und Helle. Eine Weise Goldfarb auff Goldt.
- f 48 Allerlei Vergöldung, Messing oder Eysern Beschir zuvergulden mit geschlagenem Golde.
- f 56 Gold Scheiden im Guße und was dem anhängig ist.
- f 72 Gutte Albationes Gradationes, Mollificationes, Purgationes Veneris. Auch andere vorsilbern zumachen.
- f 86 Allerlei giesen auch von Steinen zuschmelzen.
- f 102 Allerlei Metallen flüssig zumachen und die Woldigkeit zu entnehmen.
- f 108 Glas zu machen zu ferben und zuvergulden.
- f 112 Zuerfaren ob Silber oder Kupffer Goldt bey sich habe. Item Kupffer zucalciniren.

* Kokku fr.

- f 120 Wie mans Gold von Bildern und auch Silbern geschirre ohne Schaden bringen soll.
- f 124 Wie man den Mercurium soll zurichten und bereiten, dass Er zu beständigem Silber werde.
- f 130 Allerlei guthe Kunst Wasser zumachen. Ein Wasser dass allein Gold solviret.
- f 144 Von zubereitung des Glüe wachs, auch andern kleinen goldschmids künstlen.
- f 154 Von Eeczen.
- f 162 Von allerley Lütis, zun Probier Öffen, Schierben und andern dingen zugebrauchen.
- f 170 Eisen und Stahl weich zu machen und wieder zu härten. (Vt. foto 5.)
- f 186 Horn oder Bein weichzumachen und zu ferben.
- f 190 Allerlei Farben zu machen, auch allerlei Metallen aus den federn zuschreiben und wass den anhängig ist. (Vt. foto 6.)
- f 216 Allerlei Leim zu zurichten.
- f 225 Allerlei Öhle.
- f 228 Skeem-joonis (vt. foto 8).
- f 228 Figura Physick. Wie man die Brauchen soll.
- f 232 Eigenschaft und Wirckung der Metallen.
- f 236 Diese Hernach geschriebene Zeichen der Sieben Planeten und der andern Species bedeuten wie folget. (Vt. foto 7.)
- f 240 **Des alten Caspar Hasens Probirers Probier-Buch.**
- f 241 Des alten Caspar Hasens Probirers, Probier-Buch Wie er es im 1541 Jahr gebrauchet hat J. N. J.
- f 251 märkus: Ende dieses Probier Buches 1562 S. Q. H. Von Christoph Brummeten.
- f 263 Verzeichniss etlicher ganghafftigen Münzen dieses Jahr 1544 am Schroth und Korn. (Vt. foto 9.)
- f 270 Item einen Diamant zumachen.
- f 270 Smaragden zumachen.
- f 275 Von Polirung aller hand Edelgestein, rechte Kunst.
- f 275 Confectio Vermero pro poliendis variis rebus.
- f 278 **Bericht von der Artolleri** Von Einem aus Schweinitz der solche bei den Zeug — Meister Büchnern in Dresden erlernt. (Vt. foto 10.)
- f 279 Bericht vom Schissen.
- f 318 Warhaffter Bericht Wie auss Eisen kan guter Stahl gemacht werden, der allen Strurischen Stahl übertreffen thut, also dass man einen reichlichen nuz damit schaffen kan.

Kokkuvõte

1. «Churfürst Augusti Kunst Buch» kuulub keemia tehnoloogiat sisaldava teksti poolest 1540—1590. aastaise.
2. Käsikirja kopeerimise aeg ja koht jääb selgusetuks. Kopeerimisaja kindlaksmääramiseks tuleb uurimise alla võtta ristuvate mõõkadega vesimärgiga paber, püüda kindlaks teha vormipaar ning teha paleograafiline analüüs.
3. Käsikirja mahust 35% hõlmab religioosse sisuga tekst.
4. Algne käsikiri on ümber köidetud, kusjuures köitmisel on juurde lisatud lehti ja poognaid. Köide kuulub 18. sajandisse, samasse tõenäoliselt ka juurdelisatud paber.
5. Religioosse sisuga tekst on sisse kirjutatud pärast köitmist. Seega kuulub ka see tekst vähemalt 18. sajandisse.

РУКОПИСЬ „CHURFÜRST AUGUSTI KUNST BUCH“

Т. Илометс

Резюме

В отделе рукописей и редких книг Научной библиотеки ТГУ среди рукописей по алхимии и химии хранится рукопись из личного собрания бывшего профессора химии Фердинанда Гизе «Churfürst Augusti Kunst Buch (Mscr. 1117)». Эта квартформатная рукопись, имеющая более 700 страниц текста химико-технологического содержания, принадлежит к начальному периоду промышленной металлургии, пирохимии и аналитической химии.

Хотя из заглавия рукописи («Churfürst Augusti Kunst Buch Wie mir solches von H. F. K. Chur-fl., Sächsl. Chymico auf Pergamen geschrieben communiciret worden») следует, что мы имеем дело с копией работы, написанной на пергаменте, это обстоятельство, однако, не уменьшает научной ценности рукописи, т. к. в ней в оригинальной форме сохранены знания из области практической химии второй половины XVI столетия.

По содержанию рукопись можно разделить на четыре основные части. В первой части, самой большой по объему, рассматриваются преимущественно вопросы, связанные с технологией золота и серебра, приводятся также данные по изготовлению красителей, стекла, масел и пр., говорится о железе и стали.

Во второй части, озаглавленной «Des alten Caspar Hasens Probirer Probier-Buch wie er es im 1541 Jahr gebrauchet hat», рассматриваются так называемые пробные методы, которые можно отнести к предпериоду аналитической химии. Эти

методы использовались и при оценке стоимости монет, на что указывает заглавие подраздела: *Verzeichniss etlicher ganghafftighen Münzen dieses Jahr 1544 am Schroth und Korn*».

Третья часть рукописи посвящается пиротехнике: «*Bericht von der Artolleri Von Einem aus Schweinitz der solche bei den Zeug-Meister Büchnern in Dresden erlernet*». Основная часть текста содержит описание техники и методов изготовления пороха и взрывчатых веществ. Самостоятельную часть составляет подраздел по технологии стали.

Четвертая часть рукописи представляет собой текст религиозного содержания, написанный на страницах, первоначально оставленных пустыми, и на позже добавленных листах. С точки зрения химии текст не представляет никакого интереса.

Время копирования рукописи не датировано. Только во второй части рукописи встречаются датировки 1541, 1544 и 1562. Не вполне ясен также вопрос: принадлежал ли весь химический текст к оригиналу рукописи или же сюда включены также переписки из других источников. Учитывая время правления саксонского курфюрста Августа I, можно с уверенностью предположить, что по содержанию большая часть химического текста относится к 1540—1590 гг.

XVI столетие явилось переломным во многих областях человеческой деятельности. Это было время, когда развивающиеся естественные науки пришли в конфликт со схоластическим миропониманием. На почетное место встали практика и эксперимент. XVI столетие было основополагающим в развитии технической химии, в особенности металлургии и пиротехники. Горная промышленность стала краеугольным камнем военной мощи государства, золото и серебро — мерилем ценности. Проблемы производства стали, пороха, а также золота и серебра стали проблемами номер один в области практической химии.

Появились первые основополагающие труды по металлургии и пиротехнике: в 1530 г. напечатана первая работа в области металлургии Георга Агриколы (1494—1555): «*Vermannus, sive de re metallica*», в 1540 г. — работа итальянца Ваноччо Бирингуччо (1480—1538) «*De la Pyrotechnia. Libri X*»; а в 1556 г. — классический труд Агриколы, имевший огромное значение в развитии металлургии «*De re metallica, libri XII*». В этой работе обобщены все знания из области металлургии того времени.

Агрикола был родом из Саксонии, из Глаухау, и работал в «классическом» районе металлургии и горной промышленности — в Иоахимштале и Хемнице. Свой труд «*De re metallica*» он посвятил Саксонскому курфюрсту Морицу (правил с 1541 по 1553 г.) и его брату Августу (1526—1586), ставшему курфюрстом Саксонии в 1553 г. и придававшего огромное значение развитию горной промышленности. Вместе со своей женой Анной (1532—1585) и придворными химиками и алхимиками он

усердно занимался проблемами химии и алхимии. Его лабораторию в Дрездене называли «Das Goldhaus». По мнению современников, его лаборатория в Аннабурге считалась лучшей в Европе.

По всей вероятности, оригинал рукописи «Churfürst Augusti Kunst Buch» находился в его или Дрезденской или Аннабургской лаборатории, с которого и была сделана рассматриваемая нами копия.

Целью настоящей работы было, более или менее, детально-формальное описание рукописи, так сказать анализ материальной стороны, определение точки опоры для установления происхождения рукописи, времени и места ее написания, а также для получения сведений о ее дальнейшей судьбе. Детальный анализ химического текста не входил в рамки этой статьи.

„CHURFÜRST AUGUSTI KUNST BUCH“

T. Homets

Zusammenfassung

In der Wissenschaftlichen Universitätsbibliothek Tartu findet sich eine große, über 700 Seiten in Quartformat Handschrift „Churfürst Augusti Kunst Buch“ (Mscr. 1117). Sie stammt aus der Sammlung von Ferdinand Giese, des ehemaligen Professors der Chemie an der Universität Tartu. Dem Inhalt nach gehört sie mit ausführlichen Erläuterungen der technologischen Fragen der Anfangsperiode der industriellen Metallurgie, Pyrochemie und analytischen Chemie. Obgleich die vollständige Aufschrift „Churfürst Augusti Kunst Buch Wie mir solches von H. F. K. Chur.-fl. Sächsl. Chymico auf Pergamen geschrieben communiciret worden“ uns deutlich erklärt, daß wir mit einer auf das Pergament geschriebenen Abschrift zu tun haben, vermindert es auf keinen Fall den wissenschaftlichen Wert der Handschrift, denn sie enthält zu dem Chemiegebiet gehörende Kenntnisse in originaler Form aus der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts.

Dem Inhalt nach können wir das Manuscript in vier Abschnitte einteilen. Der erste umfangreichere Teil beschäftigt sich hauptsächlich mit den technologischen Fragen des Goldes und Silbers, gibt auch Angaben über die Verfertigung der Farbstoffe, des Glases, des Öls u. a. Auch vom Eisen und Stahl wird da gesprochen.

Der zweite Teil trägt die Überschrift „Des alten Caspar Hasens Probier-Buch wie er es im 1541 Jahr gebraucht hat“. In diesem Abschnitt werden s. g. Probiermethoden behandelt, die wir als Vorzeit der analytischen Chemie betrachten

können. Die Prohemethoden wurden auch als Bewertungsmittel der damaligen Münzen geschätzt, dies bezeichnet auch die Überschrift des Unterkapitels „Verzeichniß etlicher ganghafftigen Münzen dieses Jahr 1544 am Schroth und Korn“.

Der dritte Teil der Handschrift ist der Pyrochemie gewidmet. Die Überschrift lautet „Bericht von der Artolleri Von Einem aus Schweinitz der solche bei den Zeug-Meister Büchnern in Dresden erlernt“. Der Text umfaßt hauptsächlich die Beschreibung der Methoden der Verfertigung des Schießpulvers und der Sprengkörper. Die Technologie des Stahles behandelndes Kapitel bildet vor sich hin einen gänzlichen Abschnitt.

Der vierte Teil mit dem religiösen Text ist Anfangs auf leere Seiten geschrieben worden und erst später den Bogen und Blättern zugefügt worden. Vom Standpunkt der Chemie ausgehend, bietet dieser Text kein Interesse.

Die Zeit des Kopierens der Handschrift ist nicht angegeben worden. Die Daten 1541, 1554 und 1562 kommen nur im Texte des zweiten Teils (Probier-Buch) vor. Auch ist es nicht deutlich ausgedrückt worden, ob der chemische Text eine Wiederherstellung der einheitlichen Originalhandschrift ist, oder hat man Kopien aus mehreren Handschriften gesammelt. Wenn man die Regierungszeit des Kurfürsten August von Sachsen in Betracht zieht, so kann man mit großer Wahrscheinlichkeit vermuten, daß dieser Teil des Textes, der die Chemie behandelt, inhaltlich aus dem Zeitraum 1540—1590 stammt.

Das 16. Jahrhundert war auf vielen menschlichen Wirkungsgebieten von umwälzender Bedeutung. Die Naturwissenschaft und die scholastische Weltanschauung gerieten aneinander. Auf den Ehrenplatz stiegen Praxis und Experiment. Dieses Jahrhundert war grundlegend für die Entwicklung der technischen Chemie, insonders der Metallurgie und Pyrochemie.

Bergindustrie wurde zum Eckstein der Kriegsmacht des Staates, Gold und Silber wurden zum Maßstab des Wertes. Die Produktionsprobleme des Stahles, Schießpulvers, Goldes und Silbers wurden zu praktischen Chemieproblemen Nummer Eins.

Es erschienen grundlegende Arbeiten im Bereich der Metallurgie und Pyrochemie. Im Druck erschien von Georg Agricola (1494—1555) „Bermannus, sive de re metallica“, das erste der Metallurgie zugeeignete Werk. Dem folgte vom Italiener Vanoccio Biringuccio (1480—1538) „De la Pyrotechnia. Libri X“ und 1556 von Agricola sein klassisches Werk „De re metallica, libri XII“, für die Entwicklung der Metallurgie von ungeheurer Wichtigkeit. In diesem Buch ist alles das zusammengefaßt, was man in dem Bereich der Metallurgie damals wußte und kannte.

Agricola war gebürtig aus Sachsen Glauchau und arbeitete in den Metallurgie- und Bergwerken, die in der klassischen Umgegend von Joachimsthal und Chemnitz lagen. Seine „De re

metallica“ widmete er dem Kurfürsten Moriz von Sachsen (regierte 1541—1553) und dessen Bruder August (1526—1586), der im Jahre 1553 zum Regenten und Kurfürsten wurde. Zusammen mit seiner Frau Anna (1532—1585) erwies Kurfürst August größte Aufmerksamkeit der Entwicklung der Bergindustrie. Zusammen mit den Hofchemikern und Alchemikern beschäftigte er sich eifrig mit den Problemen der Chemie und Alchemie. Das Laboratorium in Dresden wurde „Das Goldhaus“ genannt, das Laboratorium in Annaburg sei das beste in ganz Europa gewesen. In Laboratorien von Annaburg und Dresden befand sich nach aller Wahrscheinlichkeit auch der Original von dem „Churfürst Augusti Kunst Buch“, nach dem unsere Kopie hergestellt ist.

Der Zweck der gegenwärtigen Arbeit war somit eine formale und einigermaßen ausführliche Beschreibung, eine sogenannte Analyse der materiellen Seite zu liefern, mit anderen Worten, gewisse Stützpunkte zur Bestimmung der Herkunft der Handschrift ausfindig zu machen, die Zeit und den Ort ihrer Anfertigung und die Angaben über ihr weiteres Schicksal zu sammeln. Eine ausführliche Analyse des chemischen Fachtextes entspricht nicht den Forderungen des vorliegenden Artikels.

SISUKORD -- ОГЛАВЛЕНИЕ

K. Lepik. K. Marxi ja F. Engelsi teoste haruldased väljaanded TRU Teaduslikus Raamatukogus	3
К. Лепик. Редкие издания произведений К. Маркса и Ф. Энгельса в Научной библиотеке Тартуского государственного университета. <i>Резюме</i>	14
K. Lepik. Die seltenen Ausgaben der Werke von K. Marx und F. Engels in der Wissenschaftlichen Bibliothek der Universität Tartu. <i>Zusammenfassung</i>	16
T. Põllumaa. V. I. Lenini teoste haruldased väljaanded TRU Teaduslikus Raamatukogus	18
T. Пыллумаа. Редкие издания произведений В. И. Ленина в Научной библиотеке Тартуского государственного университета. <i>Резюме</i>	23
T. Põllumaa. Die seltenen Ausgaben der Werke von Lenin in der Wissenschaftlichen Bibliothek der Universität Tartu. <i>Zusammenfassung</i>	24
I. Loosme. H. Laakmanni raamatu kujundus (1840—1880)	26
И. Лоосмэ. Оформление книги Х. Лаакмана (1840—1880). <i>Резюме</i>	47
I. Loosme. Gestaltung der Bücher von H. Laakmann (1840—1880). <i>Zusammenfassung</i>	48
G. Femmel. Zur Wiederauffindung von drei Goethezeichnungen in der Sowjetunion	50
G. Femmel. Kolme Goethe joonistuse taasleidmisest NSV Liidus. <i>Resüme</i>	58
Г. Феммель. О нахождении трех рисунков Гете в СССР. <i>Резюме</i>	59
T. Ilomets. «Churfürst Augusti Kunst Buch»	60
T. Ilomets. Рукопись «Churfürst Augusti Kunst Buch». <i>Резюме</i>	73
T. Ilomets. «Churfürst Augusti Kunst Buch». <i>Zusammenfassung</i>	75

ТРУДЫ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ

IV

На эстонском и немецком языках

Резюме на русском, немецком

и эстонском языках

Тартуский государственный университет

ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutav toimetaja L. Trikkant

Korrektorid L. Jago, J. Sarv, M. Rand

Ladumisele antud 17. VII 1973. Trükkimisele an-

tud 29. III 1974. Trükipoognaid 5,0+12 kleebist.

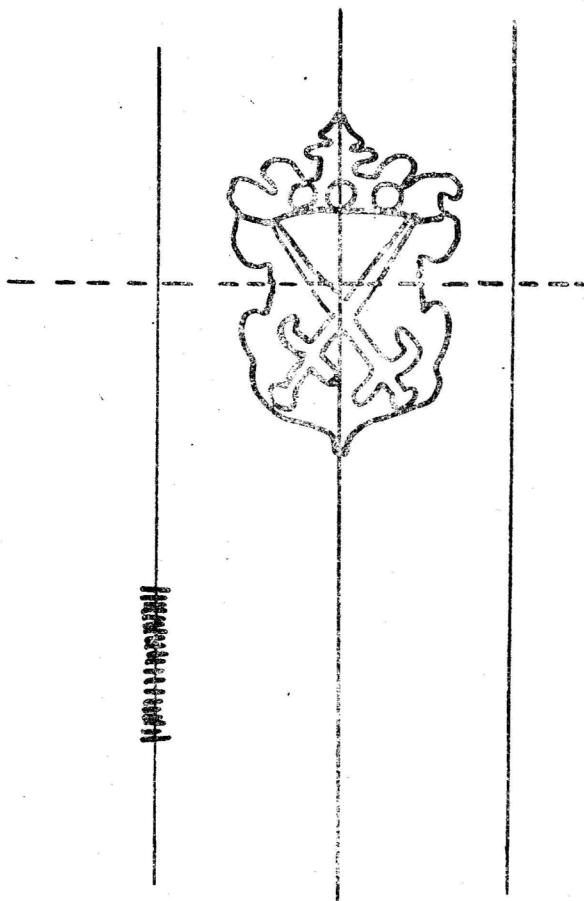
Arvestuspoognaid 7,21. Trükiarv 500. Kohila Paberi-

vabriku trükipaber nr. 2. 60×90/16. Tell. nr. 4256.

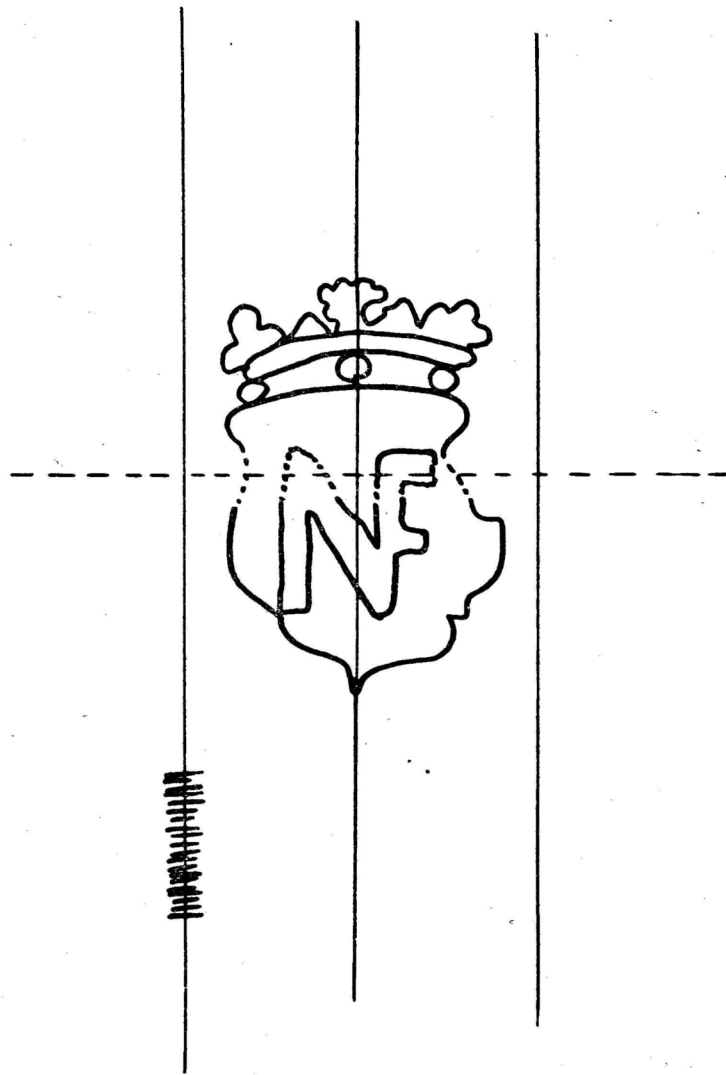
MB-03908. Hans Heidemanni nim. trükikoda,

ENSU, Tartu, Olikooli 17/19. II

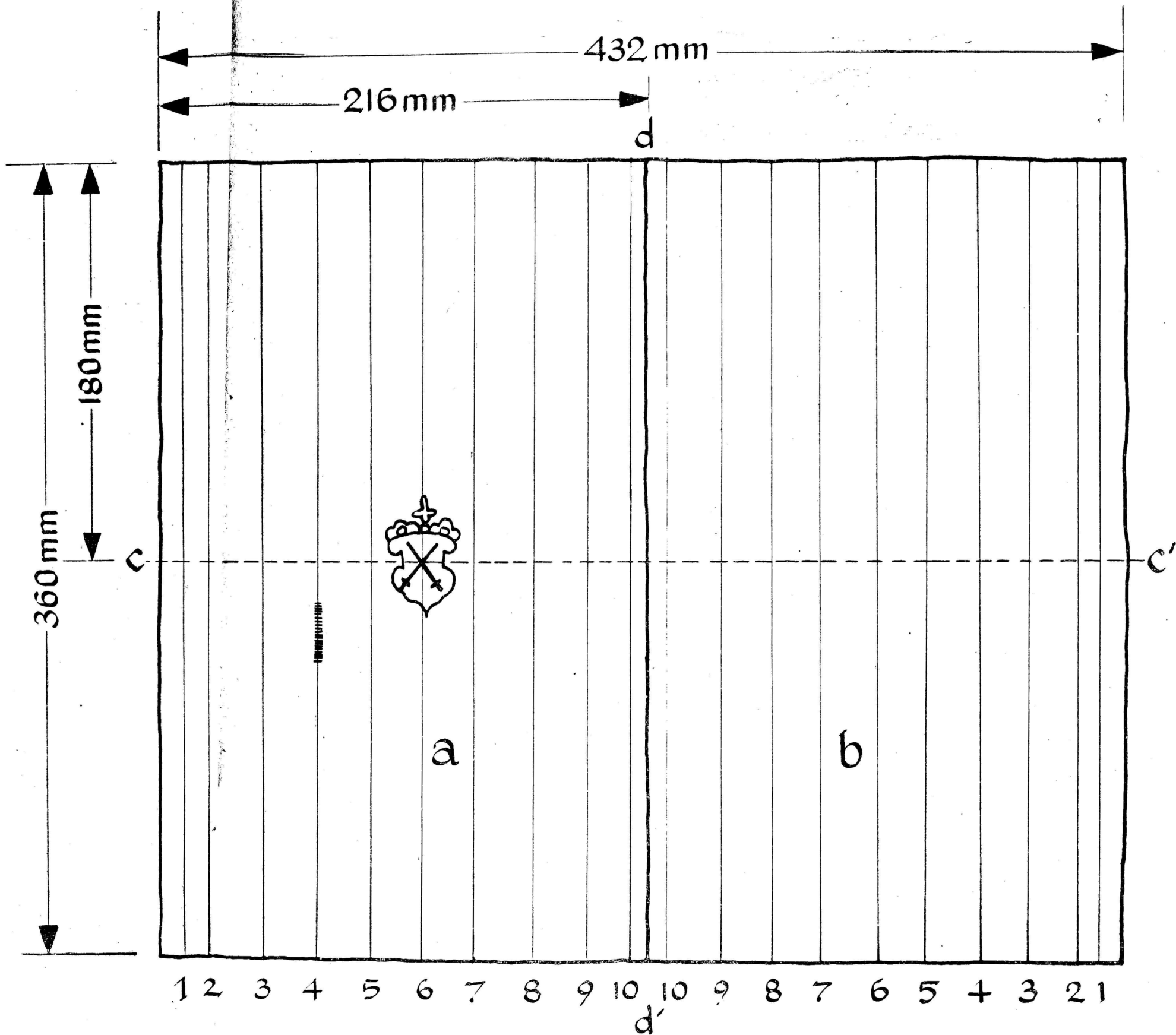
Hind 72 kop.

Joonis 1. Ertsmarssali vapiga vesimärk

Joonis 2. Monogrammiga vesimärk

Joonis 3. Paberipoo skeem

Vesimärgi pikkus 42 mm, laius 31 mm. Murdejooned d—d', c—c'. 20 mm kohta 20 paralleeltraati (Rippen). Äärmiste tugisteegide jäljed raamatubloki paberipoo alumisel serval (steegid 1, 2). Mahalõiked leht a ja leht b igalt servalt, v. a. murdejoonelt c—c'. Steegide kaugused: leht a 1—2 10 mm, 6—7 22 mm, 8—9 23 mm, teistel 24 mm; leht b 1—2 10 mm, 9—10 23 mm, teistel 24 mm.